

Республіканізм із посадою суперпрезидента: до з'ясування суті суперпрезиденталізму та диференціації президентських і напівпрезидентських систем правління з суперпрезидентами

Запропоновано концептуальний розгляд сутності феномену республік із суперпрезидентами. З'ясовано суть, генезу й особливості сучасного трактування суперпрезиденталізму. Прослідковано концептуальну різницю поміж системою та формою державного правління у контексті республік з суперпрезидентами. Виокремлено ключові ознаки, різновиди та ризики республіканських систем правління із суперпрезидентами. Прослідковано взаємозв'язок республік із суперпрезидентами та типів політичних режимів сучасності. Зроблено диференціацію республік із суперпрезидентами на президентські та напівпрезидентські системи державного правління з суперпрезидентами.

Ключові слова: дихотомічний підхід, трихотомічний підхід, форма державного правління, система державного правління, республіка, республіканізм, президенталізм, напівпрезиденталізм, парламентаризм, суперпрезидент, суперпрезиденталізм, республіка з посадою суперпрезидента, суперпрезидентський президенталізм, суперпрезидентський напівпрезиденталізм, диктаторські і недиктаторські системи, демократія, напівдемократія, автократія, неопатримоніалізм.

Vitaliy Lytvyn

Republicanism with the office of super-president: towards ascertaining the nature of super-presidentialism and differentiation of presidential and semi-presidential systems of government with super-presidents

The article is dedicated to conceptual analysis and consideration of republics with super-presidents' phenomenon. The author discovered the nature, origin and features a modern interpretation of super-presidentialism; examined the conceptual difference between the system

of government and the form of government in the context of republics with super-presidents; determined the key features, varieties and risks of republican systems of government with super-presidents; examined the relationship between republics with super-presidents and types of contemporary political regimes; divided republics with super-presidents into presidential and semi-presidential systems of government with super-presidents.

Keywords: *dichotomous and approach, form and system of government, republic, republicanism, presidentialism, semi-presidentialism, parliamentarism, super-president, super-presidentialism, republic with office of super-president, super-presidential presidentialism, super-presidential semi-presidentialism, dictatorial and non-dictatorial systems, democracy, semi-democracy, autocracy, neopatrimonialism.*

Сьогодні у політичній науці виділяють два великі методологічні підходи стосовно розуміння політичних (або конституційних) систем державного правління – дихотомічний та трихотомічний. У *дихотомічному підході* до уваги взято розгляд таких двох класичних систем республіканської і монархічної форм державного правління, як президенталізм і парламентаризм. У *трихотомічному підході* науковий аналіз додатково доповнено такою системою республіканської форми правління як *напівпрезиденталізм*¹. Із огляду на це, треба зауважити, що в науці дуже часто говорять не про форму державного правління, а про систему державного правління. Це уточнення позиціонується як доволі актуальне, оскільки *форма державного правління* піддається оцінці, більшою мірою, на підставі апелювання до способу формування або заміщення посади глави держави (незалежно від сили повноважень глави держави), а *система державного правління* – на підставі формальних (конституційних) та/або фактичних (політичних) передумов міжінституційних відносин із приводу здійснення державної влади (також незалежно від сили повноважень глави держави). Оскільки глава держави буває виборним та спадковим, то серед форм державного правління виокремлюють республіки та монархії, а також їхні комбінації та різновиди. Натомість, серед систем державного правління, як зазначено вище, виокремлюють президентські, напівпрезидентські та парламентські, які очевидно унаслідують чи відрізняються від республіканської та монархічної форм державного правління. Це зокрема зрозуміло із огляду на те, що президентські та напівпрезидентські системи державного правління (президенталізм і напівпрезиденталізм) становлять зразки республіканської форми державного правління, а парламентські системи державного правління (парламентаризм) – різновиди республіканської та монархічної форм державного правління.

¹ Дуже часто стосовно категорії «напівпрезиденталізм» вживають синонімічні поняття/трактування, зокрема «*змішаний республіканізм*». Ми вважаємо це методологічно неоправданим кроком, адже змішування може відбуватись як у межах класичного президенталізму, так і класичного парламентаризму, не кажучи вже про напівпрезиденталізм.

Така методологічна структуризація форм та систем державного правління знайшла наукове відображення у доробках С. Делі², М. Дюверже³, Р. Елгі⁴ тощо. Залишаючись прихильниками цієї логічної моделі, дотримуємось визначень конституційних систем у межах республіканської форми державного правління, які запропонував Р. Елгі. Він трактує: *президенталізм* – як конституційну систему республіканської форми державного правління, якій властива посада всенародно (прямо чи опосередковано) обраного на фіксований термін президента й інституту кабінету/адміністрації президента (і навіть можливо прем'єр-міністра), члени якого колективно відповідальні лише перед президентом (разом із цим, члени кабінету чи адміністрації президента можуть бути індивідуально відповідальними також перед парламентом/провідною палатою парламенту, та це не має жодного дефінітивного значення); *парламентаризм* – як конституційну систему республіканської форми державного правління, за якої президент отримує свої повноваження на підставі непрямого вибору (наприклад, у парламенті), а прем'єр-міністр та урядовий кабінет колективно відповідальні перед парламентом (разом із цим, члени урядового кабінету, окрім прем'єр-міністра, можуть бути також індивідуально відповідальними перед президентом і парламентом/провідною палатою парламенту – та це не має жодного дефінітивного значення); *напівпрезиденталізм* – як конституційну систему республіканської форми державного правління, якій властива посада всенародно (опосередковано чи прямо) обраного на фіксований термін президента, а також інституту прем'єр-міністра й уряду, які обов'язково колективно відповідальні хоча б перед парламентом (разом із цим, прем'єр-міністр та урядовий кабінет можуть бути одночасно колективно відповідальними і перед парламентом, і перед главою держави; більше того, міністри урядового кабінету можуть бути ще й індивідуально відповідальними перед парламентом та/або президентом – проте це не має жодного значення).

У підході Р. Елгі не враховано формальних та/або фактичних повноважень президентів⁵. Річ у тому, що повноваження президентів можуть змінюватись залежно не лише від конституційних, а й політичних, історичних чи психологічних передумов (наприклад, від результатів президентських і парламентських виборів, історичних особливостей повноважень інститутів глави держави, соціо-економічних особливостей розвитку країн,

² S. Daly, *The Ladder of Abstraction: A framework for the Systematic Classification of Democratic Regime Types*, "Politics" 2003, vol 23, nr 2, s. 96.

³ M. Duverger, *A New Political System Model: Semi-Presidential Government*, "European Journal of Political Research" 1980, vol 8, s. 165-187.

⁴ R. Elgie, *The classification of democratic regime type: conceptual ambiguity and contestable assumptions*, "European Journal of Political Research" 1998, vol 33, s. 219-238.; R. Elgie, *Semi-Presidentialism in Europe*, Wyd. Oxford University Press 1999.

⁵ Це видима перевага запропонованого підходу класифікації конституційних систем державного правління, яка полягає у тому, що не потрібно робити жодних посилань на реляційні властивості політичного процесу. Саме тому відбувається уникнення елементів суб'єктивізму в класифікації систем державного правління. Більш детально див.: R. Elgie, *The classification of democratic regime type: conceptual ambiguity and contestable assumptions*, «European Journal of Political Research» 1998, vol 33, s. 219-238.; V. Лутвун, *Подвійна виконавча влада: теорія та практика європейського півпрезиденталізму*, „Osvita rehionu: politolohiya, psyholohiya. Komunikaciyi“ 2009, nr 3, s. 25-33.

персональних якостей президентів тощо). Внаслідок цього зміна сили повноважень президентів (яку можна вимірювати, опираючись як на якісні, так і на кількісні індикатори та маркери⁶) може впливати на фактичне позиціонування тих або інших конституційних систем державного правління. Можлива президенціалізація чи парламентаризація (загалом персоналізація) різних (президентських, парламентських, а також напівпрезидентських) конституційних систем правління, внаслідок чого одні системи на практиці можуть функціонувати як більше президентські, другі – як більше парламентські, а треті – взагалі як збалансовані, при цьому конституційно залишаючись незмінними. Внаслідок цього цілком очевидно, що розбіжним системам державного правління властивими можуть бути розбіжні за силою президенти. Іншими словами, президенталізм, напівпрезиденталізм та парламентаризм можуть бути репрезентовані посадами дуже слабкого/слабкого (церемоніального/номінального), проміжного (збалансованого), сильного/дуже сильного (всесильного, супер- або гіпер-) президента⁷.

Проте навіть попри вказану теоретико-методологічну диференціацію сили президентів у розбіжних конституційних системах правління досить часто в політичному та науковому дискурсі помічаємо неоднозначне трактування політичних систем, які частково влаштовують різні вимоги парламентаризму та напівпрезиденталізму чи напівпрезиденталізму та президенталізму. Зазвичай непорозуміння спричинені буквально перенесенням посад фактично дуже слабких президентів (незалежно від способу обрання) на системи парламентаризму або посад фактично дуже сильних президентів (також незалежно від способу обрання) на системи президенталізму. Разом з цим, поза увагою часто залишається формальне оцінювання конституційних систем державного правління як президентських, напівпрезидентських або парламентських. З огляду на це, цілком очевидно, що ключовим аналітичним моментом екстраполяцій має бути зіставлення формальних та фактичних повноважень таких владних інститутів як президент, прем'єр-міністр (уряд в цілому) і парламент.

Трансплантуючи вказану особливість на республіканські конституційні системи державного правління, розуміємо, що в окремих із них є суттєва кореляція сили

⁶ Для оцінювання найбільш відомих підходів щодо вимірювання сили президентів див.: J. McGregor, *The Presidency in East Central Europe*, «RFR/RL Research Report» 1994, vol 3, nr 2, s. 12-16.; T. Frye, *A Politics of Institutional Choices: Post-Communist Presidencies*, «Comparative Political Studies» 1997, vol 30, nr 5, s. 523-552.; T. Frye, *Changes in Post-Communist Presidential Power: A Political Economy Explanation*, «University of Notre Dame : Constitutional Design 2000», Wyd. Center for Continuing Education 1999.; A. Siaroff, *Comparative presidencies: The inadequacy of the presidential, semi-presidential and parliamentary distinction*, «European Journal of Political Research» 2003, vol 42, s. 287-312.; A. Krouwel, *Measuring presidentialism of Central and East European Countries*, «Amsterdam: Vrije Universiteit. Working paper» 2003, nr 2, s. 6.; A. Krouwel, *Measuring Presidentialism and Parliamentarism: An Application to Central and East European Countries*, «Acta Politica» 2003, vol 38, s. 333-364.; K. Armingeon, R. Careja, *Comparative Data Set for 28 Post-Communist Countries, 1989-2007*, Wyd. Institute of Political Science 2007.; M.S. Shugart, J. Carey, *Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics*, Wyd. Cambridge University Press 1992, s. 148-158.; C. Lucky, *Table of presidential powers in Eastern Europe*, «East European Constitutional Review» 1993-1994, vol 2, nr 4, s. 81-94.; E. Taghiyev, *Measuring Presidential Power in Post-Soviet Countries*, «CEU Political Science Journal» 2006, vol 3, s. 11-21.; J. Hellman, *Constitutions and economic reform in the postcommunist transitions*, «East European Constitutional Review» 1996, vol 5, nr 1, s. 46-56.

⁷ O. Amorim Neto, K. Strom, *Breaking the parliamentary chain of delegation: Presidents and non-partisan cabinet members in European democracies*, «British Journal of Political Science» 2006, vol 36, nr 4, s. 619-643.

повноважень президентів, які, приміром, обираються всенародно. Проблема поглиблюється у тому випадку, коли повноваження президентів республіканських систем державного правління із виборними президентами є *дуже значними*, тобто коли для таких республіканських систем державного правління властиві дуже сильні президенти, які звикло у політичній науці іменують *суперпрезидентами*. Окремі науковці відносять такі республіканські системи правління до президентських, а інші – до президентських і напівпрезидентських. У дихотомічному підході вказані системи державного правління звичайно є випадками президенталізму. Натомість, не вирішеним постає питання трихотомічної класифікації сучасного республіканізму із посадою суперпрезидента. Річ у тому, що деякі вчені виокремлюють такі конструкції республіканських систем державного правління, як *суперпрезиденталізм* (або ж суперпрезидентський президенталізм) та *супернапівпрезиденталізм* (або ж суперпрезидентський напівпрезиденталізм). Синтезуючим атрибутом вказаних таксономій є дуже значні повноваження президентів, що, зі слів С. Холмса⁸, Дж. Ішіями та Р. Кеннеді⁹, С. Фіша¹⁰, служить приводом для класифікації таких форматів систем державного правління як «*республіки із суперпрезидентами*». Теоретико-методологічне осмислення феномену республіканських систем державного правління з суперпрезидентами, а також дихотомії республіканських систем правління із суперпрезидентами на формально президентські та напівпрезидентські системи правління становить магістральне завдання запропонованої наукової розвідки. Відповідно метою дослідження є з'ясування того, чи необхідно розрізняти запропоновані формати республіканських систем державного правління із суперпрезидентами як аналітично окремі випадки (тобто як суперпрезидентський президенталізм та суперпрезидентський напівпрезиденталізм), чи краще їх тлумачити як єдине дефінітивне ціле (тобто як суперпрезиденталізм).

Значною мірою та безпосередньо проблема республіканських систем державного правління з суперпрезидентами (хоч і в контексті апелювання здебільше до феномену суперпрезиденталізму) отримала відображення у доробках таких науковців: С. Фіш¹¹,

⁸ S. Holmes, *Superpresidentialism and its problems*, "East European Constitutional Review" 1993, vol 2, nr 4, s. 123-126.

⁹ J. Ishiyama, R. Kennedy, *Superpresidentialism and Political Party Development in Russia, Ukraine, Armenia and Kyrgyzstan*, "Europe-Asia Studies" 2001, vol 53, nr 8, s. 1177-1191.

¹⁰ S. Fish, *Democracy Derailed in Russia: The Failure of Open Politics*, Wyd. Cambridge University Press 2005.

¹¹ S. Fish, *The Executive Deception: Superpresidentialism and the Degradation of Russian Politics*, [w:] V. Sperling, *Building the Russian State: Institutional Crisis and the Quest for Democratic Governance*, Wyd. Westview 2000, s. 177-192.; S. Fish, *The Perils of Russian Superpresidentialism*, "Current History" 1997, vol 96, s. 326-330.; S. Fish, *When More Is Less: Superexecutive Power and Political Underdevelopment in Russia*, [w:] V. Bonnell, G. Breslauer, *Russia in the New Century: Stability or Disorder?*, Wyd. Westview Press 2001, s. 15-34.

С. Хоамс¹², В. Чіркін¹³, Дж. Ішіяма та Р. Кеннеді¹⁴, А. Орлов¹⁵, Т. Колтон та С. Скач¹⁶, І. Клямкін та С. Шевцова¹⁷ тощо. Частково та побіжно проблемою місця й ролі суперпрезидентів у республіканській формі правління цікавились такі дослідники: Г. Хейл та І. Габдрафіков¹⁸, К. Дарден¹⁹, Н. Робінсон²⁰, Т. Ремінгтон, С. Сміт та М. Хаспел²¹, Х. ван Зон²², Е. Морган-Джонс та П. Шлейтер²³, Я. Бариська²⁴, І. Алексєєнко²⁵, О. Процик²⁶, П. Чейсті²⁷, П. Кубічек²⁸, С. Перріш²⁹, М. Беляєв³⁰, А. Лейпхарт³¹, Г. Сіляновска-Давкова³²,

¹² S. Holmes, *Superpresidentialism and its problems*, "East European Constitutional Review" 1993, vol 2, nr 4, s. 123-126.; S. Holmes, *Sverhprezidentstvo i ego problemy*, „Konstitutionnoe pravo: vostochnoevropejskoe obozrenie“ 1993, vol 4, nr 5.; S. Holmes, *Sverhprezidentstvo i ego problemy*, „Konstitutionnoe pravo: vostochnoevropejskoe obozrenie“ 1994, vol 1, nr 6.

¹³ V. Chirkin, *Konstitutionnoe pravo zarubezhnyh stran*, Wyd. Jurist 1997.; V. Chirkin, *Netipichnye formy pravlenija v sovremennom gosudarstve*, „Gosudarstvo i pravo“ 1994, nr 4, s. 109-115.

¹⁴ J. Ishiyama, R. Kennedy, *Superpresidentialism and Political Party Development in Russia, Ukraine, Armenia and Kyrgyzstan*, "Europe-Asia Studies" 2001, vol 53, nr 8, s. 1177-1191.

¹⁵ A. Orlov, *Vysshie organy gosudarstvennoj vlasti stran Latinskoj Ameriki*, Wyd. Ankil 2001.; A. Orlov, *Prezidentskie respubliki v Latinskoj Amerike*, Wyd. Jurist 1995.

¹⁶ T. Colton, C. Skach, *Superpresidentialism and Russia's backward state*, "Post-Soviet Affairs" 1995, vol 11, nr 2, s. 144-149.; T. Colton, *The Russian predicament*, "Journal of Democracy" 2005, vol 16, nr 3, s.113-126.; T. Colton, C. Skach, *Semi-Presidentialism in Russia and Post-Communist Europe: Ameliorating or Aggravating Democratic Possibilities?*, Document produced to assist working sessions at the III General Assembly of the Club of Madrid, 21 s.

¹⁷ I. Kliamkin, L. Shevtsova, *Rezhim Borisa Vtorogo. Osobennosti postkommunisticheskoj vlasti v Rossii*, Wyd. Moscow Carnegie Center 1999.; I. Kliamkin, *Rossijskaja vlast' na rubezhe tysjacheletij*, „Pro et Contra“ 1999, vol 4, nr 2, s. 63-87.; L. Shevtsova, *Putin's Russia*, Wyd. Carnegie Endowment for International Peace 2005, s. 322-352.; L. Shevtsova, *The Problem of Executive Power in Russia*, "Journal of Democracy" 2000, vol 11, nr 1, s. 32-39.

¹⁸ H. Hale, *Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia*, "World Politics" 2005, vol 58, nr 1, s. 133-165.; I. Gabdratifkov, H. Hale, *Bashkortostan's Democratic Moment? Patronal Presidentialism, Regional Regime Change, and Identity in Russia*, [w:] O. Ieda, T. Uyama, *Reconstruction and Interaction of Slavic Eurasia and Its Neighboring Worlds*, "Slavic Eurasian Studies", vol. 10, s. 75-104.

¹⁹ K. Darden, *Blackmail as a Tool of State Domination : Ukraine under Kuchma*, "East European Constitutional Review" 2001, vol 10, nr 2-3, s. 67-71.

²⁰ N. Robinson, *The Presidency: the politics of institutional chaos*, [w:] N. Robinson, *Institutions and Political Change in Russia*, Wyd. Palgrave Macmillan 2000.

²¹ T. Remington, S. Smith, M. Haspel, *Decrees, Laws and Inter Branch Relations in the Russian Federation*, "Post-Soviet Affairs" 1998, vol 14, nr 4, s. 287-322.

²² H. van Zon, *Political culture and neo-patrimonialism under Leonid Kuchma*, "Problems of Post-Communism" 2005, vol 52, nr 5, s. 12-22.

²³ E. Morgan-Jones, P. Schleiter, *Governmental Change in a President-Parliamentary Regime: The Case of Russia 1994-2003*, "Post-Soviet Affairs" 2004, vol 20, nr 2, s. 123-163.

²⁴ J. Baris'ka, *Novitni nadprezidents'ki respubliki: teoretiko-pravovi aspekti*, „Visnik Akademii pravovih nauk Ukraini“ 2009, vol 4, nr 59, s. 216-222.

²⁵ I. Alekseenko, *Superprezidents'ka respublika jak paradigma vzaemodii politichnih institutiv*, „Ekonomichnij chasopis-XXI: Naukovij zhurnal“ 2010, vol 7-8, s. 14-17.

²⁶ O. Protsyk, *Ruling with decrees: presidential decree making in Russia and Ukraine*, "Europe-Asia Studies" 2004, vol 56, nr 5, s. 637-660.

²⁷ P. Chaisty, N. Cheeseman, T. Power, *Rethinking the "Presidentialism Debate": Conceptualizing Coalitional Politics in Cross-Regional Perspective*, Paper prepared for the 22nd IPSA World Congress, Madrid 2012, 25 s.; P. Chaisty, *The Legislative Effects of Presidential Partisan Powers in Post-Communist Russia*, "Government and Opposition" 2008, vol 43, nr 3, s. 424-453.

²⁸ P. Kubicek, *Delegative democracy in Russia and Ukraine*, "Communist and Post-Communist Studies" 1994, vol 27, nr 4, s. 423-441.

²⁹ S. Parrish, *Presidential Decree Authority in Russia, 1991-1995*, [w:] J. Carey, M.S. Shugart, *Executive Decree Authority*, Wyd. Cambridge University Press 1998, s. 62-103.

³⁰ M. Beliaev, *Presidential Powers and Consolidation of New Postcommunist Democracies*, "Comparative Political Studies" 2006, vol 39, nr 3, s. 375-398.

³¹ A. Lijphart, *Constitutional Design for Divided Societies*, "Journal of Democracy" 2004, vol 15, nr 2, s. 96-109.

³² G. Siljanovska-Davkova, *The Contemporary "Models" of Government: Dilemmas and Challenges*, "Iustinianus Primus Law

Т. Кларк та Дж. Віттрок³³, Дж. Кілер та М. Шайн³⁴, Х. Лінц³⁵, А. Медушевський³⁶, К. Черкасов³⁷, М. Кармазіна³⁸, Н. Сахаров³⁹, С. Перечина⁴⁰, О. Зазнаєв⁴¹ тощо.

Розгляд та опрацювання згаданої наукової літератури дозволяє висувати, що традиційно в політичній науці під *республікою з суперпрезидентом* (*суперпрезидентською республікою*), яку під впливом дихотомічної традиції класифікацій систем правління іменують *суперпрезиденталізмом*, розуміють формат будь-якої республіканської системи державного правління, за якого в руках президента як глави держави (та/або можливо глави виконавчої влади) відбувається формальне (юридичне) і/або фактичне (політичне) зосередження усіх гілок і важелів державної влади⁴². Зі слів А. Орлова, *суперпрезиденталізм* – фактично незалежна, неконтрольована на практиці виконавчою, законодавчою або судовою гілкою влади система державного управління, основною рисою якої є «гіпертрофовані президентські повноваження»⁴³. З огляду на ідеї Дж. Дербішира і Я. Дербішира⁴⁴, *республіки із суперпрезидентами* – зразки республіканських систем державного правління, які властиві для різних варіантів авторитаризму або тоталітаризму та характеризуються посадами необмежених президентів⁴⁵. При цьому, зі слів О. Зазнаєва та Х. Вандена, важливо те, що сильні (необмежені) повноваження президентів не лише закріплюються у конституціях, а й реалізуються на практиці. Більше того, формально сильний президент на практиці може виконувати додаткові надмірні повноваження, які не властиві йому конституційно⁴⁶. Фактично президент «носить кілька капелюхів» – глави держави, го-

Review” 2011, vol 2, nr 1, s. 1-26.

³³ T. Clark, J. Wittrock, *Presidentialism and the Effect of Electoral Law in Post-Communist Systems*, “Comparative Political Studies” 2005, vol 38, nr 2, s. 171-188.

³⁴ J. Keeler, M. Schain, *Institutions, Political Poker, and Regime Evolution in France*, [w:] K. von Mettenheim, *Presidential Institutions and Democratic Politics: Comparing Regional and National Contexts*, Wyd. Johns Hopkins University Press 1997, s. 84-105.

³⁵ J. Linz, *Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference?*, [w:] J. Linz, A. Valenzuela, *The Failure of Presidential Democracy: Comparative Perspectives*, Wyd. Johns Hopkins University Press 1994, s. 3-87.

³⁶ A. Medushevskij, *Konstitucionnyj perevorot ili konstitucionnaja reforma: popravki k Konstitucii 1993 goda kak instrument bor'by za vlast'*, „Konstitucionnoe pravo: vostochnoevropskoe obozrenie“ 1999, vol 3, nr 28, s. 154-167.

³⁷ K. Cherkasov, *Eshbe raz o „naznacheni“ glav regionov ili o povyshenii jeffektivnosti funkcionirovanija territorial'nyh organov prezidentskoj vertikali vlasti v rukurse administrativnoj reformy*, „Rossijskaja justicija“ 2007, vol 12, s. 6-7.

³⁸ M. Karmazina, *Institut prezidentstva: pobodzhennja ta sutnist' fenomeny*, „Politichnij menedzhment“ 2004, vol 3, nr 6, s. 36-50.

³⁹ N. Saharov, *Institut prezidentstva v sovremenom mire*, Wyd. Juridicheskaja literatura 1994.

⁴⁰ S. Parechina, *Institut prezidentstva: istorija i sovremenost'*, Wyd. ISPI 2003.

⁴¹ O. Zaznaev, *Klassifikacii prezidentskoj, parlamentskoj i poluprezidentskoj sistem*, [w:] M. Farukshin, *Dinamika politicheskikh sistem i mezhdunarodnyh odnoszenij: Vyp. 1*, Wyd. Kazanckij gosudarstvennyj universitet im. V. I. Ul'janova-Lenina 2006, s. 186-210.

⁴² Поряд із терміном «суперпрезиденталізм» у науці як синонімічні вживають такі категорії як «надпрезиденталізм» або «зітерпрезиденталізм». Детально див.: J. Linz, *Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference?*, [w:] J. Linz, A. Valenzuela, *The Failure of Presidential Democracy: Comparative Perspectives*, Wyd. Johns Hopkins University Press 1994, s. 5, 76.; Holmes S., *Sverhpresidentstvo i ego problemy*, „Konstitucionnoe pravo: vostochnoevropskoe obozrenie“ 1994, vol 1, nr 6.; A. Orlov, *Vysshie organy gosudarstvennoj vlasti stran Latinskoj Ameriki*, Wyd. Ankil 2001, s. 7.

⁴³ A. Orlov, *Vysshie organy gosudarstvennoj vlasti stran Latinskoj Ameriki*, Wyd. Ankil 2001, s. 9.

⁴⁴ J. Derbishajr, J. Derbishajr, *Politicheskie sistemy mira: Tom 1*, Wyd. Ripol Klassik 2004, s. 51, 58-59.

⁴⁵ Прикладами республік із суперпрезидентами Дж. Дербішир і Я. Дербішир назвали Азербайджан, Білорусь, Вірменію, Казахстан, Росію, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан тощо.

⁴⁶ O. Zaznaev, *Klassifikacii prezidentskoj, parlamentskoj i poluprezidentskoj sistem*, [w:] M. Farukshin, *Dinamika politicheskikh sistem i mezhdunarodnyh odnoszenij: Vyp. 1*, Wyd. Kazanckij gosudarstvennyj universitet im. V. I. Ul'janova-Lenina 2006, s. 186-210;

ловнокомандуючого збройними силами, глави виконавчої влади, лідера партії і навіть духовного лідера. Це означає, що множинні фактичні ролі президентів значно посилюють і без того сильні формальні президентські повноваження.

Натомість, парламенти у республіканських системах правління з суперпрезидентами собою становлять повністю або майже повністю дорадчі органи при виконавчій владі, які клієнталістсько штампують рішення суперпрезидентів. Це означає, що *суперпрезидентами* формально/фактично є одночасно глави держав і глави виконавчих гілок влади з надзвичайними й надзвичайно великими повноваженнями, які підпорядковують собі усі гілки (законодавчу, виконавчу та судову) та важелі державної влади. Повноваження суперпрезидентів вважають *гіпертрофованими*, оскільки вони не піддаються стримуванню і протипагам з боку законодавчої, виконавчої та судової гілок державної влади. Особливістю посад суперпрезидентів є і те, що їх здебільшого обирають без проміжних органів або інстанцій за результатами прямого та всенародного волевиявлення. Примітно і те, що «гіпертрофованість» повноважень суперпрезидентів традиційно зумовлена формально – текстами законів та конституцій, – та фактично – реальними повноваженнями та діями президентів⁴⁷. Проте буває так, що конституційна сила повноважень суперпрезидентів не відповідає чи відповідає лише частково значно більшим реальним повноваженням суперпрезидентів.

Ознаками республіканських систем державного правління з суперпрезидентами потрібно вважати такі: 1) позиціонування президента як керівника, лідера або «батька» нації (незалежно від типу політичного режиму в тій або іншій країні); 2) безумовне верховенство президента у системі органів державної влади; 3) обрання президента на фіксований термін звично на підставі прямого та всенародного волевиявлення (в окремих авторитарних політичних режимах суперпрезидентів обирають або призначають довічно); 4) позиціонування президента як глави держави та як глави виконавчої влади (звичай такі повноваження президентів мають конституційну регламентацію, але інколи суперпрезиденти формально є тільки главами держав, а фактично виконують ролі глав виконавчої влади); 5) домінування виконавчої (фактично президентсько-виконавчої) влади над іншими гілками державної влади (найперше над парламентсько-законодавчою гілкою влади, яка традиційно дуже слабка; у деяких республіках з суперпрезидентами законодавчу владу формально закріплено спільно й одночасно за парламентами і урядами, проте останні формально чи фактично очолюють президенти), наслідком чого є деформація чи відсутність системи стримувань/протипаг та балансу гілок державної влади⁴⁸; 6) наділеність президента унілатеральними (односторонніми) надзвичайними

H. Vanden, G. Prevost, *Politics of Latin America. The Power Game*, Wyd. Oxford University Press 2002, s. 184.

⁴⁷ A. Orlov, *Prezidentskie respubliki v Latinskoj Amerike*, Wyd. Jurist 1995.

⁴⁸ T. Clark, J. Wittrock, *Presidentialism and the Effect of Electoral Law in Post-Communist Systems*, "Comparative Political Studies" 2005, vol 38, nr 2, s. 176.; J. Ishiyama, R. Kennedy, *Superpresidentialism and Political Party Development in Russia, Ukraine, Armenia and Kyrgyzstan*, "Europe-Asia Studies" 2001, vol 53, nr 8, s. 1179.; J. Linz, *Presidential or Parliamentary Democracy*:

і надзвичайно великими повноваженнями, які можуть бути використані практично у будь-якій сфері політичного процесу (зокрема повноваження президента самостійно і на власний розсуд вводити або ж остаточно впливати на введення надзвичайного та/або військового стану); 7) наділеність президента повноваженнями розпускати парламент або провідну палату парламенту (мова може йти про незалежне від інших інститутів влади право президента самостійно вирішувати розпускати парламент чи ні або ж про підконтрольне іншим інститутам влади право президента розпускати парламент тільки у випадку настання відповідних для цього передумов та подій⁴⁹); 8) наділеність президента унілатеральними (односторонніми) призначальними повноваженнями (приміром, президент може самостійно призначати/звільняти з посад суддів, прокурорів, адвокатів чи керівників органів місцевого самоврядування); 9) наділеність президента правом безпосередньо (опосередковано) видавати нормативно-правові акти, які мають силу закону; 10) підконтрольність державних засобів масової інформації президенту, наслідком чого є унеможливлена або обмежена відкрита критика державної влади; 11) приналежність президента здебільшого до найбільшої та одночасно домінуючої партії, за умови відносної слабкості інших (опозиційних та лояльних до президента) політичних партій⁵⁰.

Але в республіканських системах правління з суперпрезидентами диференційованою може бути роль політичних партій. В *одних країнах* формально інсталювано багатопартійні системи, але суперпрезиденти опираються на вплив домінуючих парламентських партій. У *других країнах* формально усталено багатопартійні системи, проте сила та положення партій у таких системах є нестабільними, незначними і додатковими, тому суперпрезиденти здатні маневрувати між ними, фактично посилюючи свій власний вплив і авторитет. У *третьох країнах* формально-конституційно встановлено однопартійні системи або системи з партіями-гегемонами, внаслідок чого з «партіями влади» формально та/або фактично зливаються дуже значимі державно-політичні повноваження суперпрезидентів. У *четвертих країнах* взагалі заборонено діяльність всіх або більшості партій, а суперпрезиденти здебільше приходять до влади внаслідок військових

Does It Make a Difference?, [w:] J. Linz, A. Valenzuela, *The Failure of Presidential Democracy: Comparative Perspectives*, Wyd. Johns Hopkins University Press 1994, s. 63.

⁴⁹ Перелік конституційних передумов, які потрібні задля того, щоби в республіці з суперпрезидентом глава держави міг розпустити парламент, є доволі цікавим. Наприклад, президент Білорусії може розпустити палати парламенту на основі висновку Конституційного Суду у випадку систематичного та грубого порушення палатами парламенту конституції (ст. 94 Конституції). Саме тому провадження про визнання конституційності закону в Конституційному Суді може бути причиною дострокового припинення повноважень парламенту. Натомість, у Росії президент має право розпустити Державну Думу (нижню палату парламенту) тоді, коли вона повторно виразить вотум недовіри уряду (який спочатку було відхилено президентом) або триразово відхилить запропоновану президентом кандидатуру на посаду глави уряду. Детально див.: *Konstitucija Respubliki Belarus. Prinjata 24 nojabrja 1996 goda*, [w:] *Konstitucii gosudarstv – uchastnikov SNG, Moskva 2001*, s. 127-170.; *Konstitucija Rossijskoj Federacii. Prinjata 12 dekabrja 1993 goda*, [w:] *Konstitucii gosudarstv – uchastnikov SNG, Moskva 2001*, s. 474.; J. Bariška, *Novitni nadprezidents'ki respubliki: teoretiko-pravovi aspekti*, „*Visnik Akademii pravovih nauk Ukraini*” 2009, vol 4, nr 59, s. 220.

⁵⁰ S. Mainwaring, *Rethinking Party Systems in the Third Wave Democracies: The Case of Brazil*, Wyd. Stanford University Press 1999, s. 274-275.

переворотів та опираються на вплив військових хунт⁵¹. Спільне те, що політичні системи у республіках із суперпрезидентами детерміновані нестабільністю партійних систем, які виступають у ролі додатка державної машини, який підтримується запровадженням адміністративно-поліцейського контролю над діяльністю партій. За слабкої законодавчо-парламентської влади та нерозвиненої партійної демократії немає сили, здатної зрівноважити вплив президента, що фактично перетворюється на центр політичного життя та стає не тільки главою виконавчої гілки державної влади, але й нації загалом⁵². Крім того, у системах з суперпрезидентами відбувається звуження арени владних/державних/управлінських рішень, які традиційно приймають на партійно-політичній арені, до рішень спеціально підібраних непартійних технократів. А процес технократизації рішень перешкоджає розвитку демократичних принципів змагальності та участі, тому й віддаляє президентсько-виконавчу владу від будь-якої структурно-систематизованої відповідальності перед законодавчою владою. Це у свою чергу чітко показує, що незалежно від того, чи формально-конституційно передбачено баланс гілок державної влади, у політичному процесі фактично домінує президент, повноваження якого дуже суттєво перевищують повноваження інших органів державної влади. Очевидно, що це призводить до встановлення режиму автократичного/монократичного типу, якому притаманна орієнтація на президента із боку всіх чи більшості державних структур, в якому відсутня виборча або ліберальна демократія, а права людини і громадянина мають тільки формальний і навіть фіктивний характер.

Але навіть попри це у політичній науці склалось розрізнене трактування кореляцій систем із суперпрезидентами і політичних режимів, які у них функціонують або ж до яких вони призводять. Так, Н. Сахаров зауважує, що республіки із суперпрезидентами у контексті різновидів політичних режимів все ж потрібно розподіляти на диктаторські та недиктаторські. *Диктаторські системи з суперпрезидентами* – це зазвичай республіканські системи правління, у яких суперпрезиденти всю повноту своєї влади отримують на підставі фактичного ослаблення інших гілок/інститутів влади, а також громадянського суспільства. Такі республіканські системи правління здебільшого властиві для тоталітарних та авторитарних режимів. Традиційно суперпрезиденти-диктатори притаманні для президентсько-монократичних, президентсько-мілітарних та президентсько-партократичних республік⁵³. *Недиктаторські системи з суперпрезидентами* – зазвичай

⁵¹ Приклади країн першої групи – Азербайджан (партія «Новий Азербайджан»), Росія (партія «Єдина Росія»); другої групи – Білорусь; третьої групи – КНДР; четвертої групи – Чилі часів режиму «пінократії» (А. Піночета) тощо.

⁵² А. Orlov, *Prezidentskie respubliki v Latinskoj Amerike*, Wyd. Jurist 1995, s. 9-11.

⁵³ Зазначені різновиди диктаторських систем із суперпрезидентами на підставі врахування природи домінування глав держав у структурі державної влади запропонували виокремлювати В. Чіркін та О. Зазнаєв. Науковці зазначають, що: 1) *президентсько-монократичні республіканські системи* – це такі диктаторські системи із суперпрезидентами, в яких глави держав, що інколи проголошуються довічним президентами, очолюють єдині дозволені в країнах партії, які є носіями проголошеної і обов'язкової офіційної державної ідеології (наприклад, Гана за часів Кваме Нкруме у 1960-1966 рр., Гвінея за часів А. Секу Туре у 1958-1984 рр., Заір-Конго за часів Мобуту Сесе Секо в 1965-1997 рр., КНДР за часів Кім Ір Сена в 1972-1998 рр., Екваторіальна Гвінея (з 1979 р.), свого часу Туніс (у 1957-2011 рр.), Уганда (зокрема в 1971-

республіканські системи правління, у яких суперпрезиденти всю повноти своєї влади отримують на основі конституційних регламентацій та лише підтверджують її фактично. Ці республіки не обов'язково автократичні, але для них обов'язково властиві загрози й ризики зміщення виборчої демократії (гібридного режиму) до авторитаризму чи тоталітаризму⁵⁴. Оперуючи визначенням Г. О'Доннелла⁵⁵, а теж зауваженням П. Чейсті, Н. Чісмана і Т. Павера⁵⁶, очевидно, що недиктаторські республіки із суперпрезидентами фактично функціонують за логікою гібридних політичних режимів або так званих «дефектних чи делегативних демократій». «Дефектність» або «делегативність» демократії у зазначеному випадку зумовлена тим, що конституційно передбачено концентрацію повноважень президентів, особливо у виконавчій і законодавчій гілках влади, яка відбувається внаслідок зменшення вагомості/впливу інституційних і політичних обмежень, особливо зі сторони партій і парламентів⁵⁷. Внаслідок цього суперпрезиденти у період між президентськими виборами окреслені як інституційно необмежені політичні актори, а самі вибори детерміновані процесами відритих маніпуляцій. Це призводить до формалізації концентрованих та централізованих повноважень президентів, особливо проактивних законодавчих повноважень, які включають право видавати укази із силою законів, а також право арбітрувати міжінституційні конфлікти в системі поділу державної влади⁵⁸.

Нагомість, М. Кармазіна унілатерально ставить республіки із суперпрезидентами в один ряд з такими феноменами як *диктатура* (громадянська чи військова) та *тиранія*. Дослідниця зазначає, що «коли будемо говорити про вивіщення інституту

1979 рр.) тощо); 2) *президентсько-мілітарні республіканські системи* – такі диктаторські системи з суперпрезидентами, в яких глави держав отримують суперповноваження у результаті військового перевороту (як, наприклад, в Чилі у 1973-1990 рр. або в Індонезії у 1967-1998 рр. тощо); 3) *президентсько-партократичні республіканські системи* – це такі диктаторські системи з суперпрезидентами, в яких глави держав обирається вищим органом єдиної в державі, зазвичай соціалістичної/комуністичної, партії (наприклад, СРСР, Ангола (з 1979 р.), Бенін (у 1975-1991 рр.), Мозамбик (з 1975 р.) тощо). Доцільність виокремлення недиктаторських республіканських систем з суперпрезидентами очевидна з огляду на висновок І. Алексєнко. Дослідник частково заперечив класифікацію республік із суперпрезидентами В. Чіркїна та О. Зазнаєва як таку, що є застарілою, бо не враховує особливостей республіканізму з суперпрезидентами у тих країнах, які не є монархічними (однопартійними), партіократичними або мілітарними (зокрема на прикладі окремих країн пострадянського простору – Азербайджану, Білорусі, Казахстану, Росії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану тощо). Більш детально див.: V. Chirkin, *Konstitucionnoe pravo zarubezhnyh stran*, Wyd. Jurist 1997, s. 145-146.; O. Zaznaev, *Klassifikacii prezidentskoj, parlamentskoj i poluprezidentskoj sistem*, [w:] M. Farukshin, *Dinamika politicheskikh sistem i mezhdunarodnyh otnoshenij: Vyp. I*, Wyd. Kazanckij gosudarstvennyj universitet im. V. I. Ul'janova-Lenina 2006, s. 186-210.; I. Alekseenko, *Superprezidentska respublika jak paradigma vzaemodii politichnih institutiv*, „*Ekonomichnij chasopis-XXI: Naukovij zhurnal*“ 2010, vol 7-8, s. 14-17.

⁵⁴ N. Saharov, *Institut prezidentstva v sovremennom mire*, Wyd. Juridicheskaja literatura 1994, s 14-25.

⁵⁵ G. O'Donnell, *Delegative Democracy*, “*Journal of Democracy*” 1994, vol 5, nr 1, s. 55-69.; G. O'Donnell, *Illusions About Consolidation*, “*Journal of Democracy*” 1996, vol 7, nr 2, s. 34-51.; G. O'Donnell, *Horizontal Accountability in New Democracies*, “*Journal of Democracy*” 1998, vol 9, nr 3, s. 112-126.

⁵⁶ P. Chaisty, N. Cheeseman, T. Power, *Rethinking the “Presidentialism Debate”: Conceptualizing Coalitional Politics in Cross-Regional Perspective*, Paper prepared for the 22nd IPSA World Congress, Madrid 2012, 25 s.

⁵⁷ S. Fish, *Stronger legislatures, stronger democracies*, “*Journal of Democracy*” 2006, vol 17, nr 1, s. 5-20.

⁵⁸ P. Kubicek, *Delegative democracy in Russia and Ukraine*, “*Communist and Post-Communist Studies*” 1994, vol 27, nr 4, s. 423-441.; S. Parrish, *Presidential Decree Authority in Russia, 1991-1995*, [w:] J. Carey, M.S. Shugart, *Executive Decree Authority*, Wyd. Cambridge University Press 1998, s. 62-103.; M. Beliaev, *Presidential Powers and Consolidation of New Postcommunist Democracies*, “*Comparative Political Studies*” 2006, vol 39, nr 3, s. 375-398.

президента над традиційними гілками влади, і навіть більше – про вивищення його над усіма інститутами держави, то більш прийнятним відповідником буде ... одне з таких понять, як суперпрезидентська республіка, диктатура, тиранія тощо»⁵⁹. Схожого висновку дотримуються В. Пугачов⁶⁰ та С. Фіш⁶¹. Проте С. Фіш зазначає, що республіканські системи державного правління із суперпрезидентами не будучи демократичними, можуть бути *напівдемократичними*. Відмінність напівдемократії від «чистого» авторитаризму, на думку дослідника, полягає у тому, що проводяться регулярні та досить вільні вибори. Із однієї сторони, це вірно, а з іншої сторони, поступове посилення повноважень суперпрезидентів веде до того, що в них будуть сконцентровані всі державно-владні важелі впливу, а це більше відповідає принципам не демократії, а автократії. У цьому полягає антиінституційна упередженість республік з суперпрезидентами, яка окреслена тим, що суперпрезидент не зацікавлений розвивати інститути, які потенційно можуть являти загрозу його формальній та/або фактичній силі у системі державної влади. Саме в цьому, з слів Р. Андерсона, С. Фіша, С. Хенсона і Ф. Роедера⁶², й полягає відмінність республіканських систем правління з суперпрезидентами від будь-яких республіканських систем державного правління, яким властиве розосередження владних інститутів. А тому, зі слів С. Фіша, детермінантними ознаками республік з суперпрезидентами є⁶³: 1) наявність потужного апарату виконавчої влади на чолі із президентом, який «затмарює» інші органи державної влади з погляду використовуваних ресурсів; 2) підконтрольність всіх чи більшості державних витрат президентові; 3) право президента видавати укази, які мають силу законів; 4) унеможливленість/ускладненість процедури імпічменту президента; 5) непідконтрольність президентсько-виконавчої влади перед законодавчою владою; 6) підконтрольність судової влади президенту, внаслідок чого президент та його діяльність/бездіяльність не можуть бути предметом судового розслідування.

Внаслідок цього очевидно, що майже всі недемократичні та напівдемократичні республіки з суперпрезидентами є інституційними конструктами так званого «патронімічного президенталізму» чи *неопатримоніалізму*, які, за словами Г. Хейла⁶⁴, комбінують у собі великі формальні й фактичні повноваження президентів зі всім наявним ресурсним потенціалом, який вони одержують від патрон-клієнтських відносин у політиці та економіці тієї або іншої країни. Це прямо означає, що «уповноваження суперпрезидентів» та «обмежування» механізмів інституційних стримувань та противаг відбувається

⁵⁹ M. Karmazina, *Institut prezidentstva: pohodzhennija ta sutnist' fenomena*, „Politichnij menedzhment“ 2004, vol 3, nr 6, s. 37.

⁶⁰ V. Pugachev, *Vvedenie v politologiju: slovar'-spravochnik*, Wyd. Aspekt Press 1996, s. 199.

⁶¹ S. Fish, *The Executive Deception: Superpresidentialism and the Degradation of Russian Politics*, [w:] V. Sperling, *Building the Russian State: Institutional Crisis and the Quest for Democratic Governance*, Wyd. Westview 2000, s. 177-192.

⁶² R. Anderson, S. Fish, S. Hanson, P. Roeder, *Postcommunism and the theory of democracy*, Wyd. Princeton University Press 2001, s. 83-84.

⁶³ S. Fish, *The Executive Deception: Superpresidentialism and the Degradation of Russian Politics*, [w:] V. Sperling, *Building the Russian State: Institutional Crisis and the Quest for Democratic Governance*, Wyd. Westview 2000, s. 178-179.

⁶⁴ H. Hale, *Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia*, „World Politics” 2005, vol 58, nr 1, s. 138.

усіма можливими способами, навіть за рахунок альтернативних центрів державної влади. Значною мірою це властиво пострадянським країнам, у яких інститут президента запроваджено на основі спадщини радянської політичної культури, що уможливила владарювання за допомогою механізмів патронажу та персонального правління⁶⁵. Тому дуже сильні (супер-) президенти у цих країнах фактично співіснують з дуже слабкими парламентами, які користуються відносно низькими рівнями довіри населення. Із огляду на це, не завжди спрацьовує зауваження Х. Лінца про те, що нестабільність посади сильного і всенародно обраного президента – це прямий наслідок подвійної легітимності державної влади у конструкції розділених виборів президента та парламенту. Навпаки, джерелом нестабільності посади суперпрезидента є надмірна концентрація в його руках надлишкових владних повноважень і ресурсів, які не ґрунтуються на довірі населення, екстрапольованій у формі підтримки парламентських партій⁶⁶. А тому цілком праві О. Процик⁶⁷, Е. Морган-Джонс і П. Шлейтер⁶⁸, які вказують, що сила суперпрезидентів є найбільш ефективною тоді, коли вона комбінує інші інституційні складові та інструменти. Так наприклад, повноваження суперпрезидентів реалізовувати законодавчий процес і формувати урядові кабінети є вирішальним ресурсом сили глав держав, коли вони наділені довірою парламентських партій та інструментами партійно-парламентського контролю за законодавчим процесом⁶⁹.

⁶⁵ Серед пострадянських країн «патронімічний президенталізм» найперше властивий для Азербайджану, Білорусі, Росії, Киргизстану, Казахстану, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, а також свого часу для Вірменії, Грузії, України. Звично під *патронімічним президенталізмом* розуміють не республіканську систему правління, а систему управління в республіці, де: президент, якого обирають безпосередньо громадяни, є значно потужнішим, аніж інші органи державної влади; влада глави держави заснована не тільки на формально передбачених повноваженнях, але на патрон-клієнтських відносинах у країні. Детально див.: I. Gabdrafikov, H. Hale, *Bashkortostan's Democratic Moment? Patronal Presidentialism, Regional Regime Change, and Identity in Russia*, [w:] O. Ieda, T. Uyama, *Reconstruction and Interaction of Slavic Eurasia and Its Neighboring Worlds*, "Slavic Eurasian Studies", vol. 10, s. 75-104.; H. Hale, *Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia*, "World Politics" 2005, vol 58, nr 1, s. 133-165.; K. Darden, *Blackmail as a Tool of State Domination: Ukraine under Kuchma*, "East European Constitutional Review" 2001, vol 10, nr 2-3, s. 67-71.; N. Robinson, *The Presidency: the politics of institutional chaos*, [w:] N. Robinson, *Institutions and Political Change in Russia*, Wyd. Palgrave Macmillan 2000.

⁶⁶ P. Chaisty, N. Cheeseman, T. Power, *Rethinking the "Presidentialism Debate": Conceptualizing Coalitional Politics in Cross-Regional Perspective*, Paper prepared for the 22nd IPSA World Congress, Madrid 2012, 25 s.; T. Remington, S. Smith, M. Haspel, *Decrees, Laws and Inter Branch Relations in the Russian Federation*, "Post-Soviet Affairs" 1998, vol 14, nr 4, s. 287-322.

⁶⁷ O. Protsyk, *Ruling with decrees: presidential decree making in Russia and Ukraine*, "Europe-Asia Studies" 2004, vol 56, nr 5, s. 637-660.

⁶⁸ E. Morgan-Jones, P. Schleiter, *Governmental Change in a President-Parliamentary Regime: The Case of Russia 1994-2003*, "Post-Soviet Affairs" 2004, vol 20, nr 2, s. 123-163.

⁶⁹ Відображення цього є те, що, наприклад, суперпрезиденти пострадянських країн все більше стають залежними від партій, які вони представляють, а також від деяких інших партій, які оцінюються президентами як інституційно-надійні. Як наслідок, виникають більше-менше сталі зразки коаліційної співпраці в межах парламентів, у які інкорпоровані суперпрезиденти. Ці зразки співпраці можуть бути коаліційними (як свого часу у Вірменії, Україні або Киргизстані), а можуть внаслідок процесів кооптації завершуватись формуванням так званих «партій влади», які включають ті колишні партії, які раніше були незалежними учасниками коаліцій (наприклад, Азербайджан, Росія). У тому або іншому випадку саме коаліції та партії влади слугують тим інституційним інструментом, який забезпечуючи соціально-політичну довіру президенту, фактично посилює його законодавчі повноваження або ж взагалі президентські повноваження впливати на діяльність парламенту. З іншої сторони, суперпрезиденти по-різному неформально впливають на формування коаліцій. Зі способів неформального впливу виокремлюють такі: забезпечення партикулярних та лобі-інтересів парламентарів; підкуп, патронаж і залякування виборців і парламентарів. Детально див.: P. Chaisty, *The Legislative Effects of Presidential Partisan Powers in Post-Communist Russia*, "Government and Opposition" 2008, vol 43, nr 3, s. 424-453.; H. van Zon, *Political culture and neo-patrimonialism under Leonid Kuchma*, "Problems of Post-

Серед причин інсталяції республік із посадами суперпрезидентів вчені найчастіше виділяють процеси, пов'язані зі згортанням демократичних перетворень у тій або іншій країні. З огляду на це, цілком очевидно, що республіканські системи державного правління з посадами суперпрезидентів приводять до цілої низки негативних наслідків і тенденцій соціально-економічного та політичного розвитку. *По-перше*, феномен і роль суперпрезидента й вертикально-монархічної спрямованості на президента державної влади веде до неможливості встановлення демократичного політичного режиму в середньо- і довгостроковій перспективі. *По-друге*, зосередження влади в руках однієї особи (суперпрезидента) та велика залежність всіх соціально-економічних і політичних процесів у державі від цієї особи (групи осіб – «сім'ї», – які пов'язані з президентом) призводить до відчуття й інституціоналізації практики абсолютизму, в умовах якого республіканська система державного правління нагадує монархічну систему правління. *По-третьє*, підпорядкованість суперпрезиденту усіх гілок влади призводить до фіктивності та нігілізації прав людини та громадянина, слабкості та навіть відсутності політичної (або загалом соціальної) опозиції та маргіналізації партійно-виборчої системи. *По-четверте*, зосередження всієї повноти влади в руках суперпрезидентів призводить до можливості зловживання владою у площині соціально-економічних, політичних та інших питань державного та/чи особистісного розвитку. У цьому зрізі досвід більшості республіканських систем державного правління з суперпрезидентами у світі демонструє, що цей формат республіканізму веде до економічного та соціального занепаду, гуманітарного колапсу та національної деградації. І натомість, вкрай рідко республіканські системи із суперпрезидентами сприяють економічному зростанню й модернізації (поміж прикладів потрібно згадати Чилі часів А. Піночета або Індонезію часів Х. М. Сухарто).

Емпіричний аналіз деяких прикладів республік із суперпрезидентами змушує М. Сахарова, С. Перечину й О. Зазнаєва констатувати, що «суперпрезиденталізм» як категорія не є різновидом «форми державного правління», а швидше є синтетичним форматом «систем республіканського державного правління»⁷⁰. Річ у тому, що *суперпрезиденталізм* як формат державного правління, який характеризує посада фактично всесильного президента, і як наукову конотацію дуже легко віднести до республіканської форми державного правління, проте дуже складно віднести до якоїсь «чистої» або класичної системи державного правління, оскільки у межах кожної з них (найчастіше у випадку президенталізму та напівпрезиденталізму, оскільки для них властиві посади всенародно вибраних президентів) може бути формально передбачено та/чи фактично імплементовано

Communism” 2005, vol 52, nr 5, s. 12-22.; O. Haran, *From Viktor to Viktor: Democracy and Authoritarianism in Ukraine, “Democratization”* 2011, vol 19, s. 93-110.

⁷⁰ N. Saharov, *Institut prezidentstva v sovremenom mire*, Wyd. Juridicheskaja literatura 1994, s. 3.; S. Parechina, *Institut prezidentstva: istorija i sovremennost'*, Wyd. ISPI 2003.; O. Zaznaev, *Klassifikacii prezidentskoj, parlamentskoj i poluprezidentskoj sistem*, [w:] M. Farukshin, *Dinamika politicheskib sistem i mezhdunarodnyh otnoshenij: Vyp. 1*, Wyd. Kazanckij gosudarstvennyj universitet im. V. I. Ul'janova-Lenina 2006, s. 186-210.

посаду дуже сильного (супер-) президента, який підпорядковує собі всі гілки державної влади (а не лише виконавчу владу, що може бути/є конституційним атрибутом президентів у всіх президентських та деяких напівпрезидентських системах республіканської форми державного правління). Відповідно в теоретико-методологічному й емпіричному зрізі, особливо з огляду на формально-конституційні параметри та особливості дефініювання систем державного правління, акумулюється необхідність диференціації різних типів республік із суперпрезидентами, зокрема *президентських республік із посадами суперпрезидентів* та *напівпрезидентських республік із посадами суперпрезидентів* (у трихотомічному підході щодо класифікації систем державного правління їх доречно іменувати суперпрезидентськими та супернапівпрезидентськими).

На виокремлення президентських і напівпрезидентських республік із суперпрезидентами, які в трихотомічному підході до класифікації систем державного правління становлять цілком різні аналітичні ракурси, а в дихотомічному підході репрезентують єдине «синтетичне ціле» (яке звикло називають суперпрезиденталізмом), існує декілька причин. *По-перше*, розбіжною є формально-конституційна логіка функціонування президентських і напівпрезидентських систем з посадами суперпрезидентів. Звертаючись до визначення Р. Елгі, треба зазначити, що *президенталізмом* слід вважати конституційну систему республіканської форми державного правління, для якої властива посада всенародно (прямо/опосередковано) обраного на фіксований термін президента й інституту кабінету чи адміністрації президента (і навіть можливо прем'єр-міністра), члени якого колективно відповідальні лиш перед президентом. Натомість, *напівпрезиденталізмом* є конституційна система республіканської форми державного правління, якій властива посада всенародно (опосередковано чи прямо) обраного на фіксований термін президента, а також інституту прем'єр-міністра й уряду, які неминуче колективно відповідальні перед парламентом або перед президентом і парламентом. Саме тому в президентських республіканських системах державного правління уряд президента або адміністрація президента не перебувають в ієрархічних відносинах з парламентом, тобто не формуються ним, не отримують від нього вотуму довіри і не відповідальні перед ним. І навпаки, у напівпрезидентських республіканських системах правління уряд принаймні формально перебуває в ієрархічній залежності від парламенту, оскільки останній надає уряду вотум довіри (бере участь у формуванні/затвердженні складу та/чи програми уряду) та може відправити кабінет у відставку на основі вотуму недовіри. Відповідно в трихотомічному підході до класифікації систем правління аналітичний випадок з посадою дуже сильного президента (чи суперпрезидента) в президенталізмі слід тлумачити як президенталізм з посадою суперпрезидента (чи суперпрезиденталізм), а випадок із посадою дуже сильного (супер-) президента у напівпрезиденталізмі – як напівпрезиденталізм із посадою суперпрезидента (чи супернапівпрезиденталізм).

По-друге, структурно диференційованими у зрізі співвідношення формальних та фактичних повноважень є владні функції та ролі суперпрезидентів у президентських та напівпрезидентських республіканських системах державного правління. Річ у тому, що в президентських республіках інстальовано моністичні моделі виконавчої влади, а повноваження президентів та парламентів є розведеними функціонально, внаслідок чого президенти відповідають за здійснення виконавчої влади, парламенти – за здійснення законодавчої влади. Натомість, у напівпрезидентських системах апробовано різні форми дуалістичної моделі виконавчої влади, а повноваження президентів, урядів і парламентів інколи пересікаються, що, приміром, проявляється в окремих законодавчих прерогативах президентів і/чи урядів тощо. Разом із цим, інколи фактично трапляється так, що в президентських республіках суперпрезиденти можуть втручатись у законодавчі повноваження парламентів, а в напівпрезидентських республіках – посягати на роль парламентів у формуванні та забезпеченні підтримки урядів. Наприклад, у формально напівпрезидентських Азербайджані, Білорусі, Казахстані і Росії (а також свого часу у Вірменії і Грузії), де передбачено посаду сильного (або супер-) президента, регламентовано участь парламенту у забезпеченні вотуму довіри урядові, кандидатуру на посаду прем'єр-міністра якого пропонує президент. Та коли встановлену кількість разів підряд кандидатуру на посаду глави уряду, а тому й факт формування уряду не затверджено у парламенті, президента наділено повноваженням розпустити парламент і самостійно сформувати урядовий кабінет. Це означає, що перераховані напівпрезидентські системи з суперпрезидентами у якийсь момент часу фактично можуть розпочати функціонувати як президентські системи з суперпрезидентами. Дещо розбіжне проблемне поле у класифікації сучасних республіканських формально напівпрезидентських систем правління зустрічаємо у Білорусі, Росії, Казахстані та Киргизстані (а раніше в Грузії). Як упорядкувати республіканські системи правління, де парламент має право висувати вотум або осуд недовіри урядові, проте останній набуває чинності тільки тоді, коли його підтримує президент. Ці самоочевидні аномалії конституційного напівпрезиденталізму (або ж напівпрезиденталізму як конституційної системи державного правління) з посадами дуже сильних (супер-) президентів досить часто на практиці призводять до того, що напівпрезидентські системи з суперпрезидентами трактують як президентські системи з суперпрезидентами. Зворотна проблема властива для президентських конституційних систем республіканського правління із суперпрезидентами, проте одночасно із посадами прем'єр-міністрів, яких призначають президенти без отримання або через отримання на це згоди парламентів (це, приміром, властиво для Гайани, Гвінеї, Гвінеї-Бісау, КНДР, Узбекистану, Таджикистану, свого часу Білорусі та Грузії тощо). Річ у тому, що в «чистому» чи класичному президенталізмі взагалі немає посади прем'єр-міністра, адже уряд чи адміністрацію президента очолює безпосередньо глава держави. Натомість, президентські республіки з прем'єр-міністрами, які затверджуються парламентами, частково

наближуються до напівпрезидентських. Тому в науковому та політичному дискурсі (навіть в умовах трихотомічного підходу щодо класифікації систем державного правління) помилово відбувається визначення суперпрезидеґталізму як синтетичного формату напівпрезидеґталізму та президеґталізму із дуже сильними президентами, як формату системи державного правління не на підставі формальних (конституційних) та/або фактичних (політичних) передумов міжінституційних відносин із приводу здійснення державної влади, а лише на підставі врахування всеосяжності повноважень президентів щодо інших гілок державної влади та політичної системи в цілому.

По-третє, феномен суперпрезидеґталізму як формату республіканських систем державного правління з суперпрезидентами ініціально було сконструйовано стосовно президентських систем державного правління з дуже сильними президентами. Річ у тому, що в політичній науці термін суперпрезидеґталізм вперше запропоновано для виокремлення на базі країн Латинської Америки у XIX-XX ст. прикладів систем державного правління, які формально будучи президентськими республіками, відрізнялись від «чистого»/класичного президеґталізму. Більшість президентських республік у країнах Латинської Америки в цей період надихнулись практикою «американського» класичного президеґталізму. Проте з огляду на різні політичні, історичні та соціально-економічні особливості розвитку країн регіону, їхні політичні системи здебільшого не апробували ефективних механізмів стримувань, перевірок, балансів та противаг, а тому усталились як авторитарні режими та квазіконституційні практики з суперпрезидентами. Це, приміром, проявилось у тому, що посади президентів майже всіх країн регіону виявились тісно пов'язаними зі збройними силами. Більше того, до кінця XX ст. саме армія традиційно вважалась ключовим гравцем у поваленні президентів у країнах Латинської Америки⁷¹. Теоретико-методологічна спрямованість суперпрезидеґталізму на президентські системи республіканського правління в Латинській Америці зумовлена тим, що в цьому регіоні історично майже не репрезентовано систем правління напівпрезидентського типу. А тому очевидно, що формат суперпрезидеґталізму фактично ініціально виник як дотичний лише до конституційного президеґталізму⁷². Проблемою стало те, що згодом суперпрезидеґталізм як тип або формат республіканізму, виокремлений винятково на підставі посади дуже сильного (супер-) президента, оминаючи інституційні особливості співвідношення гілок державної влади, розпочали застосовувати щодо інших, найперше напівпрезидентських, різновидів республіканських систем державного правління⁷³. Внаслідок цього у політологічному сприйнятті суперпрезидеґталізму як

⁷¹ R. Lidija, B. Fleiner, *Governmental Systems in Multicultural Societies*, Wyd. Swiss Agency for Development and Cooperation 2005.

⁷² M. Polishhuk, B. Jurdiga, *Osoblivosti porivnjal'nogo analizu prezidents'koi formi pravlinnja v krainah Latins'koi Ameriki*, „Visnik L'vivs'kogo universitetu. Serija mizhnarodni vidnosini” 2008, vol 25, s. 82.

⁷³ V. Chirkin, *Netipichnye formy pravlenija v sovremennom gosudarstve*, „Gosudarstvo i pravo” 1994, nr 4, s. 109-115.; A. Orlov, *Prezidentskie respubliki v Latinskoj Amerike*, Wyd. Jurist 1995.

формату республіканської системи правління виникла значна теоретико-методологічна прогалина, суть якої зводиться до того, що тлумачення суперпрезиденталізму винятково як системи правління з посадою дуже сильного (супер-) президента відбувається несиметрично у площині формального та фактичного оцінювання повноважень президентів та виокремлення республіканських систем правління. Саме тому, з наукового погляду, помилковим виявилось усталене раніше правило, яке зводиться до того, що суперпрезиденталізм односторонньо включає всі формально президентські і напівпрезидентські республіки, для яких формально та/чи фактично властиві посади дуже сильних (супер-) президентів, які інкорпорують собі всі гілки державної влади. Натомість, більш доречно виокремлювати суперпрезиденталізм у широкому та вузькому сенсі, а також проводити різницю між президентськими та напівпрезидентськими системами правління з суперпрезидентами.

У *широкому сенсі* суперпрезиденталізм – це різновид республіканської системи державного правління, для якого властивий повністю чи майже непідконтрольний та дуже сильний (супер-) президент. У *вузькому сенсі* суперпрезиденталізм – це різновид винятково президентської системи державного правління, для якого властивий непідконтрольний і дуже сильний (супер-) президент. Це означає, що у вузькому сенсі суперпрезидентськими системами можуть бути окремі приклади винятково формально президентських республік, а у широкому сенсі – окремі приклади не тільки формально президентських, проте й формально напівпрезидентських республік (парламентські республіки зазвичай не можуть бути суперпрезидентськими принаймні тому, що суперпрезиденти інкорпоровані в посадах всенародно виборних глав держав). Іншими словами, це передбачає, що до феномену суперпрезидентів треба підходити роздільно, зважаючи не тільки на силу фактичних повноважень президентів, але і на формально-конституційні особливості республіканських систем правління, роль і місце президентів та парламентів у структурі гілок державної влади, особливо в контексті формування і припинення повноважень урядів. У широкому сенсі це зумовлює потребу виділення принаймні двох різновидів республіканських систем правління, для яких властивими можуть бути посади суперпрезидентів, – президенталізму та напівпрезиденталізму із посадами суперпрезидентів. Але це не означає, що окремі випадки президенталізму та напівпрезиденталізму з суперпрезидентами одночасно можуть бути прикладами суперпрезиденталізму у вузькому сенсі.

Очевидно, що *президенталізм з посадою суперпрезидента* – конституційна президентська система республіканського правління з посадою всесильного (супер-) президента, який формально будучи главою держави та безпосереднім главою уряду/виконавчої влади (навіть попри те, що він може мати поряд з собою посаду субординованого прем'єр-міністра, який у жодному випадку не відповідальний перед парламентом), фактично підпорядковує собі всі гілки та важелі державної влади. *Напівпрезиденталізм*

з посадою суперпрезидента – це конституційна напівпрезидентська (насамперед президентсько-парламентська) система республіканського державного правління із посадою всесильного (супер-) президента, який формально будучи главою держави та/або главою виконавчої влади (посада прем'єр-міністра, який субординований чи несубординований перед президентом, але відповідальний перед парламентом, є обов'язковою), фактично підпорядковує собі всі гілки й важелі державної влади. Президенталізму з посадою суперпрезидента притаманна незалежність або дуже низька залежність виконавчої вертикалі в особі глави держави (разом або ж без посади прем'єр-міністра) від розстановки партійно-політичних сил у парламенті. Це означає, що незалежно від композиції парламенту президент є всесильними (суперпрезидентом), а будь-яка кандидатура прем'єр-міністра у випадку існування такої посади не впливає на рівень фактичних повноважень суперпрезидента (або на фактичну президенціалізацію президентської республіки). Натомість, напівпрезиденталізму із посадою суперпрезидента властива різної міри (низька/висока) залежність виконавчої вертикалі в особі прем'єр-міністра чи прем'єр-міністра та глави держави від розстановки партійно-політичних сил у парламенті. А це передбачає, що конституційно сильний президент (суперпрезидент) фактично може посилити свої повноваження у випадку розпуску парламенту, що може слідувати за незгодою парламенту із приводу кандидатури прем'єр-міністра (у випадку відмови парламенту у вотумі довіри), запропонованої президентом, або за небажанням президента виконувати рішення парламенту про вотум недовіри уряду. Це означає, що найчастіше у напівпрезидентських системах з суперпрезидентами апріорі посада прем'єр-міністра є політично невагомою, незалежно від того, чи прем'єр-міністр політично та/або партійно субординований або несубординований перед президентом у контексті розстановки політичних сил у парламенті. Із огляду на це, зрозуміло, чому в напівпрезидентських системах із суперпрезидентами дуже часто застосування отримують мажоритарні чи змішані виборчі системи, які призводять до забезпечення представництва непартійних депутатів. Причина у тому, що фактичне посилення повноважень суперпрезидентів ймовірно більш можливе у випадку значної фрагментованості парламентів, які в силу своєї неструктурованості не завжди повноцінно можуть та намагаються виконувати належні функції таких політичних інститутів, які мають стабілізувати повноваження президентів з приводу здійснення ними державної влади. Натомість, тип виборчих систем у президентських системах із суперпрезидентами фактично не має значення у контексті президенціалізації суперпрезидентів. Саме цим пояснено формування такого різновиду президенталізму як коаліційний. Річ у тому, що навіть коаліційно опозиційні до суперпрезидента партії не можуть фактично зменшити або ж збільшити формально-конституційну президенціалізацію глави держави з приводу здійснення ним функцій глави виконавчої влади (меншою мірою це властиво таким системам президенталізму, де поряд із посадами суперпрезидентів передбачено посади прем'єр-міністрів). Висновуючи, треба

зазначити, що президентські системи з суперпрезидентами інституційно є більш стабільними, аніж напівпрезидентські системи з суперпрезидентами: першим немає потреби і/чи сенсу зміщатись до більш президенціалізованого зразку республіканської форми державного правління; а другі мають конституційно зумовлений «потенціал зміщення» в окремих фазах свого функціонування до більш фактично президенціалізованих систем, навіть вдаючись до практики президенталізму з посадами суперпрезидентів.

Порівняльний аналіз реальних прикладів республіканських форматів систем державного правління з посадами суперпрезидентів на підставі апелювання до формально-конституційних та фактично-політичних повноважень глав держав, урядів і парламентів тощо підкріплює теоретико-методологічний висновок про доцільність виокремлення з-поміж них систем президенталізму та напівпрезиденталізму з посадами суперпрезидентів. Ілюстраціями *президенталізму з посадами суперпрезидентів* (суперпрезиденталізму у вузькому сенсі) сьогодні є Ангола (з 1979 р.), Гайана (із 1980 р.), Гвінея (із 1984 р.), Гвінея-Бісау (із 1980 р.), КНДР (із 1948 р.), Узбекистан (із 1991 р.), Таджикистан (з 1994 р.), Туркменістан (з 1991 р.) тощо. Історичними взірцями президенталізму з посадами суперпрезидентів були Бенін (1975-1991 рр.), Гана (1960-1992 рр.), Гватемала (особливо в період 1944-1986 рр.), Гондурас (особливо в період 1956-1982 рр.), Домініканська Республіка (у 1966-1978 рр.), Колумбія (особливо у період 1953-1958 рр.), Коста-Ріка (особливо до 1948 р.), Лівія (у 1969-2011 рр.), Мексика (особливо в 1884-1910 та 1946-1994 рр.), Нікарагуа (особливо у 1937-1987 рр.), Панама (особливо в 1968-1978 рр.), Парагвай (зокрема в 1814-1840, 1940-1948, 1954-1989 рр.), Чилі (особливо в 1817-1826, 1974-1990 рр.), Сирія (в 1971-2012 рр.), Замбія (в 1964-1991 рр.), Зімбабве (в 1987-2008 рр.), Малі (особливо в 1979-1991 та 2002-2012 рр.), Югославія (за часів суперпрезидента Б. Тіто в 1953-1980 рр.), Індонезія (за часів суперпрезидентів А. Сукарно та Х. М. Сухарто в 1945-1998 рр.), Філіппіни (у 1966-1981 рр. за часів суперпрезидента Ф. Маркоса), Малаві (у 1966-1994 рр.), Уганда (зокрема в 1971-1979 рр.), Туніс (у 1957-2011 рр.), Екваторіальна Гвінея (1979-2011 рр.), ЦАР (1966-1976 рр.), Конго (1965-1997 рр.), США (за часів президентства Л. Джонсона у 1963-1969 рр. та Р. Ніксона у 1969-1974 рр.⁷⁴), Білорусь (1994-1996 рр.⁷⁵), Грузія (1995-2004 рр.), Габон (1973-1991 рр.),

⁷⁴ Феномен «американського президенталізму» у ХІХ ст. В. Вільсон окреслив як «конгресивну систему державного правління». Річ у тому, що в цей час у політичному житті в США домінував Конгрес. Натомість, в ХХ ст. було прийнято позицію, що США становлять випадок «чистого» або ж класичного президенталізму. Разом з цим, період президентства Л. Джонсона та Р. Ніксона прийнято іменувати «імперіальним президентством», бо тоді було «затямарено» Конгрес.

⁷⁵ Білорусь у 1994-1996 рр. (як і Грузія у 1995-2004 рр. і Україна в 1995-1996 рр.) формально вважалась президентською республікою із прем'єр-міністром. Проте для неї фактично була властива посада суперпрезидента. Річ у тому, що згідно Конституції 1994 р. не було регламентовано колективної відповідальності уряду Білорусі, який очолював «державний міністр» (або прем'єр-міністр), перед парламентом. Різні міністерські посади уряду мали затверджуватись законодавчим органом індивідуально. Однак, як тільки їх схвалювали, звільнити із посади їх міг тільки президент. Модель Білорусі 1994-1996 рр. було сконструйовано як синтетичну на прикладі моделі США й Росії. Внаслідок цього посаду президента було виокремлено «над» гілками державної влади, формально зосередивши за нею функції не тільки глави держави, але й глави виконавчої влади (ідентичний механізм міжінституційних відносин було імплементовано в Грузії у 1995-2004 рр. та в Україні у 1995-1996 рр.).

Єгипет (1981-2007 рр.), Мальдіви (1968-2008 рр.), Камерун (1960-1991 рр.), Мозамбiк (у 1975-1990 рр.), Перу (особливо в 1919-1930 рр.), Руанда (у 1973-1994 рр.), Того (1967-1992 рр.) тощо. Прикладами *напівпрезиденталiзму з посадами суперпрезидентiв* (проте не суперпрезиденталiзму у вузькому сенсі) були або є: Азербайджан (з 1995 р.), Білорусь (з 1996 р.), Вірменія (1995-2005 рр.), Габон (з 1991 р.), Грузія (2004-2013 рр.), Екваторіальна Гвінея (з 2011 р.), Єгипет (2007-2011 рр.), Казахстан (з 1993 р.), Камерун (з 1991 р.), Мозамбiк (з 1990 р.), Намібія (із 1990 р.), Перу (у 1979-1992 рр., із 1993 р.), Росія (із 1993 р.), Руанда (із 2003 р.), Сирія (із 2012 р.), Того (із 1992 р.), Шрі-Ланка (із 1976 р.), Філіппіни (у 1981-1986 рр.), Франція (у 1962-1974 і 1981-1986 рр.)⁷⁶ тощо.

Формальна й фактична відмінність різних президентських і напівпрезидентських республік з суперпрезидентами полягає також у тому, що сучасні суперпрезиденти можуть бути властивими: 1) для тих республік, де суперповноваження президентів встановлено конституційно (зазвичай це президентські республіканські системи); 2) для тих республік, де за президентами безпосередньо не передбачено або не повністю передбачено суперповноважень, але замасковано екстраординарні важелі впливу із приводу поділу державної влади (зазвичай це напівпрезидентські республіканські системи правління). Особливістю *президентських республік з суперпрезидентами* є той факт, що в них діапазон потенціального використання президентами своїх конституційних надзвичайних повноважень більш широкий, ніж у «чистих» чи класичних президентських республіках⁷⁷, а також у напівпрезидентських республіках із суперпрезидентами. Це, наприклад, проявляється у тому, що суперпрезиденти в формально президентських республіканських системах державного правління мають конституційні повноваження видавати укази, які мають силу закону, розпускати парламент своїм унілатеральним рішенням, зміщувати міністрів й керівників адміністративно-територіальних утворень і т. д. Окрім того, обрання і становлення у президентській системі суперпрезидента може призводити до зміни принципу періодичного обрання нового глави держави становленням режиму довічного президентства (через референдум, голосування повністю контрольованого президентом парламенту) чи призначенням нового президента рішенням попереднього президента з наступним формальним затвердженням цього рішення на виборах. Особливістю же *напівпрезидентських республіканських систем із суперпрезидентами*,

⁷⁶ Окремі дослідники запропонували окреслювати політичну систему Франції у період 1962-1974 та 1981-1986 рр. як «*гіперпрезидентську фазу*» *напівпрезиденталiзму*. Фактичний досвід існування посад суперпрезидентів у Франції у цей період часу, а також досвід когабітації став ключовою причиною поступового зменшення формальних повноважень президентів Франції. У 2000 р. із семи років до п'яти було скорочено термін повноважень президентів, а в 2006 р. було регламентовано, що посада президента Франції повинна бути «всесторонньо підконтрольною». Внаслідок цього було зменшено фактичну президентіалізацію політичних партій, політичної конкуренції та політичного процесу загалом. Детально див.: J. Keeler, M. Schain, *Institutions, Political Poker, and Regime Evolution in France*, [w:] K. von Mettenheim, *Presidential Institutions and Democratic Politics: Comparing Regional and National Contexts*, Wyd. Johns Hopkins University Press 1997, s. 84-105.; A. Lijphart, *Constitutional Design for Divided Societies*, "Journal of Democracy" 2004, vol 15, nr 2, s. 96-109.; G. Siljanovska-Davkova, *The Contemporary "Models" of Government: Dilemmas and Challenges*, "Iustinianus Primus Law Review" 2011, vol 2, nr 1, s. 1-26.

⁷⁷ A. Orlov, *Prezidentskie respubliki na Marse*, Wyd. Iberoamerikanskij centr MGIMO, s. 10.

за словами С. Фіша та Л. Шевцової, є те, що в них має місце «роздута та надпотужна виконавча влада, яка не врівноважується ані законодавчою, ані судовою владою, а також не підзвітна їм»⁷⁸. Саме це підриває легітимність політичного режиму та системи державного правління, призводить до авторитарних тенденцій, гальмує/зупиняє розвиток недержавних політичних організацій, перешкоджає формуванню ефективної держави та заважає формуванню відповідального уряду.

Як свідчить світовий досвід (частково представлений запропонованими вище прикладами республіканських систем державного правління із суперпрезидентами), доцільність виокремлення напівпрезидентських систем державного правління із суперпрезидентами найперше спричинена практикою пострадянських та інших країн Європи, Азії та Африки, здебільшого після 1990-го р. Із огляду на це, необхідно звернутись до досвіду окремих із них. Насамперед мова повинна йти про формально напівпрезидентські президент-парламентські системи правління в Росії, Білорусі або Азербайджані тощо, які часто іменують зразками авторитарно-олігархічних політичних режимів із суперпрезидентами⁷⁹ (за словами М. Шугарта й Дж. Кері, такі системи треба іменувати президент-подібним президент-парламентаризмом). Їх *атрибутами і недоліками* є: 1) опора монократично-суб'єктної влади президентів на силові структури і партії влади або ж на нерозвиненість партійних систем, без чого неможливе зосередження в руках президентів всієї тієї повноти державної влади, якою вони фактично володіють; 2) символічність монократичної суб'єктності влади між галузевим й адміністративно-територіальним центром і периферією, яка ґрунтується на фетишизації виборів; 3) нереалізація принципу політичної відповідальності центральних органів влади (а насамперед президента)⁸⁰. Більше того, недоліком посад суперпрезидентів у напівпрезидентських, а також президентських республіканських системах із суперпрезидентами, який веде до авторитаризації політичних режимів, є те, що спосіб передачі президентської влади тут формально реалізовується виборчо, а фактично – виборчо внаслідок передачі влади, тобто шляхом обрання попередником свого наступника (це, наприклад, було властиво для Азербайджану, Росії тощо). Буває й так, що президентом може бути одна і та ж особа, незалежно від того, скільки разів її (підряд/з перервами) обирають (Білорусь, Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменістан тощо).

⁷⁸ S. Fish, *Democracy from Scratch: Opposition and Regime in the New Russian Revolution*, Wyd. Princeton University Press 1995.; S. Fish, *When More Is Less: Superexecutive Power and Political Underdevelopment in Russia*, [w:] V. Bonnell, G. Breslauer, *Russia in the New Century: Stability or Disorder?*, Wyd. Westview Press 2001, s. 15-34.; L. Shevtsova, *The Problem of Executive Power in Russia*, "Journal of Democracy" 2000, vol 11, nr 1, s. 32-39.

⁷⁹ L. Shevtsova, K. Holodkovskij, *Rossija politicheskaja*, Wyd. Moskovskij Centr Karnegi 1998, s. 22-28.; A. Arato, *The New Democracies and the American Constitutional Design*, "Constellations" 2000, vol 7, nr 3, s. 318.; D. Mastro, K. Christensen, *Power and Policy Making: The Case of Azerbaijan*, Paper prepared for presentation at the annual meeting of the Canadian Political Science Association, Toronto, June 1-3, 2006, 10 s.

⁸⁰ I. Kliamkin, *Rossijskaja vlast' na rubezhe tysjacheletij*, „Pro et Contra“ 1999, vol 4, nr 2, s. 63-87.

Окрім того, у напівпрезидентських республіках з суперпрезидентами *домінуючий статус глав держав* обумовлено тим, що вони формально виведені за рамки тріади розподілу державної влади, проте фактично стоять над тріадою державної влади, бо мають повноваження у виконавчій, законодавчій та судовій гілках влади. Це проявляється насамперед у тому, що суперпрезиденти напівпрезидентських республік, які законодавчо є «гарантами конституцій», будучи або не будучи формально главами виконавчої влади, фактично очолюють виконавчі вертикалі та порушують баланс розподілу державної влади. Більше того, коли мова йде про легальні інструменти надмірної концентрації влади в руках президентів, очевидно, що політичні системи цілком легально можуть трансформуватись у недемократичні політичні режими. Вагоме значення має і те, що досить часто суперпрезиденти напівпрезидентських республік свідомо намагаються вплинути на корегування конституційних систем державного правління на власну користь. Це відбувається або шляхом більшої конституційної концентрації повноважень у здійсненні державної влади за президентами, або шляхом конституційного збільшення термінів повноважень президентів, чи неконституційним і політичним зростанням повноважень президентів (або одночасно всіма способами)⁸¹. Натомість, у президентських республіках з суперпрезидентами *домінуючий статус глав держав* є більшою мірою формалізованим із огляду хоча б на те, що президенти конституційно виконують одночасно ролі глав держав й глав виконавчих гілок державної влади, тобто самостійно формують свої уряди та контролюють їхню діяльність, незалежно від органів законодавчої влади.

Із огляду на це, зрозуміло, що про республіканізм із посадою суперпрезидента (або іншими словами, про суперпрезиденталізм у широкому сенсі) як про цілісну й «чисту» систему державного правління в теоретико-методологічному контексті говорити не доводиться. Натомість, доцільно зауважувати, що в різних системах республіканського державного правління – в президенталізмі й напівпрезиденталізмі – можуть існувати посади суперпрезидентів. Відповідно це кореспондується із висновком Р. Елгі про те, що різновид конституційної республіканської системи правління (президенталізму, напівпрезиденталізму, а також парламентаризму) безпосередньо не залежить від формальної і фактичної сили ключових владних акторів, а ґрунтується лиш на механізмі розподілу владних повноважень та способі формування й припинення повноважень органів державної влади. Внаслідок цього цілком очевидно, що президенталізм, напівпрезиденталізм та парламентаризм можуть бути представлені посадами слабкого, проміжного, сильного й дуже сильного (або супер-) президента⁸². Саме тому доречно не виокремлювати

⁸¹ А. Medushevskij, *Konstitucionnyj perevorot ili konstitucionnaja reforma: popravki k Konstitucii 1993 goda kak instrument bor'by za vlast'*, „Konstitucionnoe pravo: vostochnoevropskoe obozrenie“ 1999, vol 3, nr 28, s. 154-167.; К. Cherkasov, *Eshbe raz o „naznachenii“ glav regionov ili o povyshenii jeffektivnosti funkcionirovanija territorial'nyh organov prezidentskoj vertikali vlasti v rakurse administrativnoj reformy*, „Rossijskaja justicija“ 2007, vol 12, s. 6-7.

⁸² Попри це найчастіше для президентських республік властиві сильні або дуже сильні президенти, для парламентських республік – слабкі або проміжні президенти, для напівпрезидентських систем – слабкі, проміжні та сильні президенти.

суперпрезиденталізм як самостійний різновид системи республіканського державного правління з посадою суперпрезидента, а зводити його до специфічного формату будь-якої самостійної республіканської системи державного правління, для якої властива посада суперпрезидента, що формально/фактично домінує над всіма/іншими гілками державної влади. Річ у тому, що конструкції республіканських систем державного правління (або механізми зіставлення повноважень і взаємовідносин між вищими виконавчими та законодавчими органами державної влади) у різних державах, для яких властиві посади суперпрезидентів, є дуже розбіжними. Відповідно найчастіше треба виділяти *суперпрезидентський напівпрезиденталізм* та *суперпрезидентський президенталізм*⁸³. І один, і другий традиційно тяжіють або ж призводять до автократії (авторитаризму або тоталітаризму), лімітуючи чи скасовуючи такі принципи демократії, як політична участь і змагальність⁸⁴.

Разом із цим, об'єднують президентські та напівпрезидентські республіканські системи державного правління з суперпрезидентами ризику, які спричинені посадами останніх. Відповідно спорідненими є шляхи *мінімізації ризиків* зосередження влади в руках однієї особи, що апіорі веде до автократії. Серед них, за словами О. Зазнаєва, найчастіше виокремлюють такі: заборона на переобрання однієї і тієї ж особи президентом двічі підряд; запровадження інституту колективного президентства; запровадження інструментів парламентсько-урядового домінування (наприклад, «кабінетного правління»); запровадження інструментів квазіпарламентаризму стосовно органів виконавчої влади (приміром, процедури імпичменту стосовно членів урядового кабінету з боку парламенту); використання на практиці механізмів затвердження парламентом всіх або головних кадрових призначень, які здійснює президент; запровадження інституту контрасигнатури актів президента з боку глави уряду чи членів урядового кабінету, а також системи спільного здійснення виконавчої влади президентом й іншими органами державної влади; запровадження чи спрощення інституту імпичменту президента з боку парламенту або провідної палати парламенту; формування і функціонування незалежних урядових

⁸³ T. Colton, C. Skach, *Semi-Presidentialism in Russia and Post-Communist Europe: Ameliorating or Aggravating Democratic Possibilities?*, Document produced to assist working sessions at the III General Assembly of the Club of Madrid, 21 s.

⁸⁴ Яскравим прикладом негативного впливу республіканських систем державного правління із суперпрезидентами на перспективи демократизації став досвід пострадянських країн, зокрема Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Росії, України тощо. І це навіть попри значні успіхи на першому етапі їхнього політичного транзиту та попри те, що президенти цих країн у медіапросторі позиціонувались як «демократизатори». Приміром, коли Білорусь у 1994 р. перейшла від пострадянського квазіпарламентаризму до президенталізму, а в 1996 р. – до напівпрезиденталізму (а фактично до системи із суперпрезидентом), демократичний експеримент у країні дійшов завершення. Азербайджан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан тощо, які також здійснили процес «інвестування домінуючої влади саме в руки президентів», сьогодні позиціонуються як автократичні політичні режими. Навпаки, помірні (традиційні) президентські чи напівпрезидентські системи, які мали/мають місце в Грузії у 1995-2004 рр. чи в Молдові (у 1994-2000 рр.) та Литві, а також парламентські системи (зокрема, Естонія, Латвія та Молдова з 2000 р.), у яких відбувалась дисперсія влади поміж різними політичними інститутами, рухаються у напрямі демократичних цінностей (хоча й у різній мірі). Детально див.: S. Fish, *Postcommunist Subversion: Social Science and Democratization in East Europe and Eurasia*, "Slavic Review" 1999, vol 58, nr 4, s. 803-804.

агентств/відомств, які фінансуються державою; апробація схем коаліційного президенталізму та напівпрезиденталізму⁸⁵.

У цьому контексті, як показує досвід різних республіканських систем державного правління із суперпрезидентами, значно важче мінімізувати ризики зосередження влади в руках однієї особи у формально президентських республіках. Навіть попри запровадження більше виражених та безпосередніх механізмів стримувань і противаг влади президентів, зокрема у контексті поділу виконавчої влади між главами держав і міністрами (прем'єр-міністрами в окремих президентських республіках), які навіть можуть бути почасти/індивідуально відповідальними перед парламентами, зберігається ініціальна природа президентських виборів із «нульовою сумою», за якої може бути тільки один переможець⁸⁶. Натомість, набагато простіше запобігти інституціоналізації посади суперпрезидента та/або обмежити інституційні ризики, які пов'язані із посадою суперпрезидента, у напівпрезидентських республіках. Річ у тому, що в напівпрезидентських системах державного правління сила повноважень президентів значною мірою (більш, як у президентських республіках) залежить від партійно-політичної композиції парламентів. Крім того, у цих політичних системах формалізовано інститут дуалізму (в особі, з однієї сторони, президента, а з іншої сторони, прем'єр-міністра та загалом урядового кабінету) виконавчої влади. Але навіть попри це, дуже часто буває так, що в напівпрезидентських системах президенти виявляються співмірними за силою або навіть реально сильнішими, ніж у президентських системах. Це спричинено тим, що напівпрезиденталізм як республіканська система державного правління є найбільшою мірою політично та інституційно мінливим. Внаслідок цього напівпрезиденталізм може набувати більше ознак або президенталізму, або парламентаризму – залежно від того, чи політична партія президента (чи політична партія, яка асоційована з президентом) є урядовою/коаліційною у композиції парламенту. Проте навіть попри це, з формального погляду, частіше суперпрезиденти властиві президент-парламентським, а не прем'єр-президентським видам напівпрезиденталізму. У випадках президент-парламентаризму з посадою суперпрезидента формально мова йде про напівпрезиденталізм, а фактично дуже часто такі політичні системи окреслюють як президентські. Це передбачає, що у напівпрезиденталізмі із посадою суперпрезидента фактично нігілізовано інститут дуалізму виконавчої влади. Натомість, у президенталізмі з посадою суперпрезидента виконавча влада і без того (формально) моністична.

⁸⁵ Детально див.: О. Zaznaev, *Klassifikacii prezidentskoj, parlamentskoj i poluprezidentskoj sistem*, [w:] M. Farukshin, *Dinamika političeskib sistem i mezhdunarodnyh odnoszenij: Vyp. 1*, Wyd. Kazanckij gosudarstvennyj universitet im. V. I. Uljanova-Lenina 2006, s. 186-210.

⁸⁶ A. Lijphart, *Power-Sharing and Group Autonomy in the 1990s and the 21-st Century*, «Constitutional Design» 2000.

Список використаних джерел

1. Alekseenko I., *Superprezidents'ka respublika jak paradigma vzaemodii politichnih institutiv*, „Ekonomichnij chasopis-XXI: Naukovij zhurnal“ 2010, vol 7-8, s. 14-17.
2. Amorim Neto O., Strom K., *Breaking the parliamentary chain of delegation: Presidents and non-partisan cabinet members in European democracies*, «British Journal of Political Science» 2006, vol 36, nr 4, s. 619-643.
3. Anderson R., Fish S., Hanson S., Roeder P., *Postcommunism and the theory of democracy*, Wyd. Princeton University Press 2001.
4. Arato A., *The New Democracies and the American Constitutional Design*, “Constellations” 2000, vol 7, nr 3, s. 318.
5. Armingeon K., Careja R., *Comparative Data Set for 28 Post-Communist Countries, 1989-2007*, Wyd. Institute of Political Science 2007.
6. Baris'ka J., *Novitni nadprezidents'ki respubliki: teoretiko-pravovi aspekti*, „Visnik Akademii pravovih nauk Ukraini“ 2009, vol 4, nr 59, s. 216-222.
7. Beliaev M., *Presidential Powers and Consolidation of New Postcommunist Democracies*, “Comparative Political Studies” 2006, vol 39, nr 3, s. 375-398.
8. Chaisty P., *The Legislative Effects of Presidential Partisan Powers in Post-Communist Russia*, “Government and Opposition” 2008, vol 43, nr 3, s. 424-453.
9. Chaisty P., Cheeseman N., Power T., *Rethinking the “Presidentialism Debate”: Conceptualizing Coalitional Politics in Cross-Regional Perspective*, Paper prepared for the 22nd IPSA World Congress, Madrid 2012, 25 s.
10. Cherkasov K., *Eshbe raz o „naznachanii“ glav regionov ili o povyshenii jeffektivnosti funkcionirovanija territorial'nyh organov prezidentskoj vertikali vlasti v rakurse administrativnoj reformy*, „Rossijskaja justicija“ 2007, vol 12, s. 6-7.
11. Chirkin V., *Konstitucionnoe pravo zarubezhnyh stran*, Wyd. Jurist 1997.
12. Chirkin V., *Netipichnye formy pravlenija v sovremennom gosudarstve*, „Gosudarstvo i pravo“ 1994, nr 4, s. 109-115.
13. Clark T., Wittrock J., *Presidentialism and the Effect of Electoral Law in Post-Communist Systems*, “Comparative Political Studies” 2005, vol 38, nr 2, s. 171-188.
14. Colton T., *The Russian predicament*, “Journal of Democracy” 2005, vol 16, nr 3, s.113-126.
15. Colton T., Skach C., *Semi-Presidentialism in Russia and Post-Communist Europe: Ameliorating or Aggravating Democratic Possibilities?*, Document produced to assist working sessions at the III General Assembly of the Club of Madrid, 21 s.
16. Colton T., Skach C., *Superpresidentialism and Russia's backward state*, “Post-Soviet Affairs” 1995, vol 11, nr 2, s. 144-149.
17. Daly S., *The Ladder of Abstraction: A framework for the Systematic Classification of Democratic Regime Types*, “Politics” 2003, vol 23, nr 2, s. 96-108.

18. Darden K., *Blackmail as a Tool of State Domination : Ukraine under Kuchma*, "East European Constitutional Review" 2001, vol 10, nr 2-3, s. 67-71.
19. Derbishajr J., Derbishajr J., *Politicheskie sistemy mira: Tom 1*, Wyd. Ripol Klassik 2004.
20. Duverger M., *A New Political System Model: Semi-Presidential Government*, "European Journal of Political Research" 1980, vol 8, s. 165-187.
21. Elgie R., *Semi-Presidentialism in Europe*, Wyd. Oxford University Press 1999.
22. Elgie R., *The classification of democratic regime type: conceptual ambiguity and contestable assumptions*, "European Journal of Political Research" 1998, vol 33, s. 219-238.
23. Fish S., *Democracy Derailed in Russia: The Failure of Open Politics*, Wyd. Cambridge University Press 2005.
24. Fish S., *Democracy from Scratch: Opposition and Regime in the New Russian Revolution*, Wyd. Princeton University Press 1995.
25. Fish S., *Postcommunist Subversion: Social Science and Democratization in East Europe and Eurasia*, "Slavic Review" 1999, vol 58, nr 4, s. 803-804.
26. Fish S., *Stronger legislatures, stronger democracies*, "Journal of Democracy" 2006, vol 17, nr 1, s. 5-20.
27. Fish S., *The Executive Deception: Superpresidentialism and the Degradation of Russian Politics*, [w:] V. Sperling, *Building the Russian State: Institutional Crisis and the Quest for Democratic Governance*, Wyd. Westview 2000, s. 177-192.
28. Fish S., *The Perils of Russian Superpresidentialism*, "Current History" 1997, vol 96, s. 326-330.
29. Fish S., *When More Is Less: Superexecutive Power and Political Underdevelopment in Russia*, [w:] V. Bonnell, G. Breslauer, *Russia in the New Century: Stability or Disorder?*, Wyd. Westview Press 2001, s. 15-34.
30. Frye T., *A Politics of Institutional Choices: Post-Communist Presidencies*, "Comparative Political Studies" 1997, vol 30, nr 5, s. 523-552.
31. Frye T., *Changes in Post-Communist Presidential Power: A Political Economy Explanation*, "University of Notre Dame : Constitutional Design 2000", Wyd. Center for Continuing Education 1999.
32. Gabdrafikov I., Hale H., *Bashkortostan's Democratic Moment? Patronal Presidentialism, Regional Regime Change, and Identity in Russia*, [w:] O. Ieda, T. Uyama, *Reconstruction and Interaction of Slavic Eurasia and Its Neighboring Worlds*, "Slavic Eurasian Studies", vol. 10, s. 75-104.
33. Hale H., *Regime Cycles: Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia*, "World Politics" 2005, vol 58, nr 1, s. 133-165.
34. Haran O., *From Viktor to Viktor: Democracy and Authoritarianism in Ukraine*, "Democratization" 2011, vol 19, s. 93-110.
35. Hellman J., *Constitutions and economic reform in the postcommunist transitions*, "East European Constitutional Review" 1996, vol 5, nr 1, s. 46-56.
36. Holmes S., *Superpresidentialism and its problems*, "East European Constitutional Review" 1993, vol 2, nr 4, s. 123-126.

37. Holmes S., *Sverhprezidentstvo i ego problemy*, „Konstitucionnoe pravo: vostochnoevropejskoe obozrenie“ 1993, vol 4, nr 5.
38. Holmes S., *Sverhprezidentstvo i ego problemy*, „Konstitucionnoe pravo: vostochnoevropejskoe obozrenie“ 1994, vol 1, nr 6.
39. Ishiyama J., Kennedy R., *Superpresidentialism and Political Party Development in Russia, Ukraine, Armenia and Kyrgyzstan*, „Europe-Asia Studies“ 2001, vol 53, nr 8, s. 1177-1191.
40. Karmazina M., *Institut prezidentstva: pohodzhennja ta sutnist' fenomeny*, „Politichnij menedzhment“ 2004, vol 3, nr 6, s. 36-50.
41. Keeler J., Schain M., *Institutions, Political Poker, and Regime Evolution in France*, [w:] K. von Mettenheim, *Presidential Institutions and Democratic Politics: Comparing Regional and National Contexts*, Wyd. Johns Hopkins University Press 1997, s. 84-105.
42. Kliamkin I., *Rossijskaja vlast' na rubezhe tysjacheletij*, „Pro et Contra“ 1999, vol 4, nr 2, s. 63-87.
43. Kliamkin I., Shevtsova L., *Rezhim Borisa Vtorogo. Osobennosti postkommunisticheskoj vlasti v Rossii*, Wyd. Moscow Carnegie Center 1999.
44. *Konstitucija Respubliki Belarus'. Prinjata 24 nojabrja 1996 goda*, [w:] *Konstitucii gosudarstv – uchastnikov SNG, Moskva 2001*, s. 127-170.
45. *Konstitucija Rossijskoj Federacii. Prinjata 12 dekabrja 1993 goda*, [w:] *Konstitucii gosudarstv – uchastnikov SNG, Moskva 2001*, s. 474.
46. Krouwel A., *Measuring Presidentialism and Parliamentarism: An Application to Central and East European Countries*, „Acta Politica“ 2003, vol 38, s. 333-364.
47. Krouwel A., *Measuring presidentialism of Central and East European Countries*, „Amsterdam: Vrije Universiteit. Working paper“ 2003, nr 2.
48. Kubicek P., *Delegative democracy in Russia and Ukraine*, „Communist and Post-Communist Studies“ 1994, vol 27, nr 4, s. 423-441.
49. Lidija R., Fleiner B., *Governmental Systems in Multicultural Societies*, Wyd. Swiss Agency for Development and Cooperation 2005.
50. Lijphart A., *Constitutional Design for Divided Societies*, „Journal of Democracy“ 2004, vol 15, nr 2, s. 96-109.
51. Lijphart A., *Power-Sharing and Group Autonomy in the 1990s and the 21-st Century*, «Constitutional Design» 2000.
52. Linz H., *Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference?*, [w:] J. Linz, A. Valenzuela, *The Failure of Presidential Democracy: Comparative Perspectives*, Wyd. Johns Hopkins University Press 1994, s. 3-87.
53. Lucky C., *Table of presidential powers in Eastern Europe*, «East European Constitutional Review» 1993-1994, vol 2, nr 4, s. 81-94.
54. Lytvyn V., *Podvijna vykonavcha vlada: teoriya ta praktyka yevropejs'koho pivprezidentalizmu*, „Osvita rehionu: politolohiya, psiholohiya. Komunikaciyi“ 2009, nr 3, s. 25-33.

55. Mainwaring S., *Rethinking Party Systems in the Third Wave Democracies: The Case of Brazil*, Wyd. Stanford University Press 1999.
56. Mastro D., Christensen K., *Power and Policy Making: The Case of Azerbaijan*, Paper prepared for presentation at the annual meeting of the Canadian Political Science Association, Toronto, June 1-3, 2006, 10 s.
57. McGregor J., *The Presidency in East Central Europe*, «RFR/RL Research Report» 1994, vol 3, nr 2, s. 12-16.
58. Medushevskij A., *Konstitucionnyj perevorot ili konstitucionnaja reforma: popravki k Konstitucii 1993 goda kak instrument bor'by za vlast'*, „Konstitucionnoe pravo: vostochnoevropejskoe obozrenie“ 1999, vol 3, nr 28, s. 154-167.
59. Morgan-Jones E., Schleiter P., *Governmental Change in a President-Parliamentary Regime: The Case of Russia 1994-2003*, „Post-Soviet Affairs“ 2004, vol 20, nr 2, s. 123-163.
60. O'Donnell G., *Delegative Democracy*, „Journal of Democracy“ 1994, vol 5, nr 1, s. 55-69.
61. O'Donnell G., *Horizontal Accountability in New Democracies*, „Journal of Democracy“ 1998, vol 9, nr 3, s. 112-126.
62. O'Donnell G., *Illusions About Consolidation*, „Journal of Democracy“ 1996, vol 7, nr 2, s. 34-51.
63. Orlov A., *Prezidentskie respubliki na Marse*, Wyd. Iberoamerikanskij centr MGIMO.
64. Orlov A., *Prezidentskie respubliki v Latinskoj Amerike*, Wyd. Jurist 1995.
65. Orlov A., *Vysshie organy gosudarstvennoj vlasti stran Latinskoj Ameriki*, Wyd. Ankil 2001.
66. Parrish S., *Presidential Decree Authority in Russia, 1991-1995*, [w:] J. Carey, M.S. Shugart, *Executive Decree Authority*, Wyd. Cambridge University Press 1998, s. 62-103.
67. Parechina S., *Institut prezidentstva: istorija i sovremennost'*, Wyd. ISPI 2003.
68. Polishhuk M., Jurdiga B., *Osoblivosti porivnjaľnogo analizu prezidents'koi formi pravlinnja v krainah Latins'koi Ameriki*, „Visnik L'vivs'kogo universitetu. Serija mizhnarodni vidnosini“ 2008, vol 25, s. 82.
69. Protsyk O., *Ruling with decrees: presidential decree making in Russia and Ukraine*, „Europe-Asia Studies“ 2004, vol 56, nr 5, s. 637-660.
70. Pugachev V., *Vvedenie v politologiju: slovar'-spravochnik*, Wyd. Aspekt Press 1996.
71. Remington T., Smith S., Haspel M., *Decrees, Laws and Inter Branch Relations in the Russian Federation*, „Post-Soviet Affairs“ 1998, vol 14, nr 4, s. 287-322.
72. Robinson N., *The Presidency: the politics of institutional chaos*, [w:] N. Robinson, *Institutions and Political Change in Russia*, Wyd. Palgrave Macmillan 2000.
73. Saharov N., *Institut prezidentstva v sovremennom mire*, Wyd. Juridicheskaja literatura 1994.
74. Shevtsova L., *Putin's Russia*, Wyd. Carnegie Endowment for International Peace 2005, s. 322-352.
75. Shevtsova L., *The Problem of Executive Power in Russia*, „Journal of Democracy“ 2000, vol 11, nr 1, s. 32-39.
76. Shevtsova L., Holodkovskij K., *Rossija politicheskaja*, Wyd. Moskovskij Centr Karnegi 1998.

77. Shugart M., Carey J., *Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics*, Wyd. Cambridge University Press 1992, s. 148-158.
78. Siaroff A., *Comparative presidencies: The inadequacy of the presidential, semi-presidential and parliamentary distinction*, "European Journal of Political Research" 2003, vol 42, s. 287-312.
79. Siljanovska-Davkova G., *The Contemporary "Models" of Government: Dilemmas and Challenges*, "Iustinianus Primus Law Review" 2011, vol 2, nr 1, s. 1-26.
80. Taghiyev E., *Measuring Presidential Power in Post-Soviet Countries*, "CEU Political Science Journal" 2006, vol 3, s. 11-21.
81. van Zon H., *Political culture and neo-patrimonialism under Leonid Kuchma*, "Problems of Post-Communism" 2005, vol 52, nr 5, s. 12-22.
82. Vanden H., Prevost G., *Politics of Latin America. The Power Game*, Wyd. Oxford University Press 2002
83. Zaznaev O., *Klassifikacii prezidentskoj, parlamentskoj i poluprezidentskoj sistem*, [w:] M. Farukshin, *Dinamika politicheskich sistem i mezhdunarodnyh odnoszenij: Vyp. 1*, Wyd. Kazanckij gosudarstvennyj universitet im. V. I. Ul'janova-Lenina 2006, s. 186-210.